

NEMZETI ÉVFORDULÓINK 2018

NEMZETI ÉVFORDULÓINK

2018

A szerkesztőbizottság tagjai:
Gazda István, Kecskeméti Gábor, Mikó Árpád, Ujvári Gábor

Főszerkesztő: Estók János

A képeket válogatta: Cs. Lengyel Beatrix és Gödölle Mátvás
A Külgazdasági és Külügyminisztérium – Balassi Intézet munkatársa: Dian Viktória

Az előzetes adatgyűjtést végezte: Németh Tibor, a celldömölki Kemenesaljai Művelődési Központ és Könyvtár Kresznerics Ferenc Könyvtárának vezetője

A képeket az alábbi intézmények bocsátották rendelkezésre:
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Magyar Nemzeti Filmarchívum, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Olimpiai és Sportmúzeum, Országgyűlési Múzeum, Szondi-Institut

Borítókép: Szent-Györgyi Albert, Rónai József felvétele, 1940 körül, Magyar Nemzeti Múzeum

© Külgazdasági és Külügyminisztérium, 2018

KÜLGAZDASÁGI ÉS
KÜLÜGYMINISZTERIUM

Balassi
Intézet

Kiadja: Külgazdasági és Külügyminisztérium – Balassi Intézet
Felelős kiadó: Hammerstein Judit
Telefon (központi): +36 1 381 5100
e-mail cím: krf@mfa.gov.hu
Honlap: www.balassi-intezet.hu

Olvasószerkesztő: Ruttkay Helga
Grafika, nyomdai előkészítés: Király Eszter
Nyomdai munkák: Keskeny és Társai 2001 Kft.
Felelős vezető: Keskeny Árpád

HU ISSN 1785-6167

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasó!

Számos nemzeti évfordulónk közül idén az első világháború száz évvel korábbi eseményei mellett két nemzetközi hírnevet szerző magyar tudós születésére is emlékezünk: Szent-Györgyi Albertére és Semmelweis Ignácra.

Szent-Györgyi Albert 1937-ben a C-vitamin felfedezéséért Nobel-díjat kapott. Emlékét hazánkban nagy tisztelettel ápolják, hiszen ő volt az első olyan Nobel-díjas kutató, aki magyar állampolgárként és nagyrészt hazánkban végzett munkájáért kapta az elismerést. Jelentős eredményeket ért el a rákkutatásban, 1947 után az Egyesült Államokban telepedett le, ahol saját intézetében dolgozott, és tudományos tevékenységéért elnyerte az Albert Lasker-díjat.

Semmelweis Ignácra a 2015-ös kiadványunkban emlékeztünk meg részletesebben. Kutatásai a gyermekágyi láz kórtanára vonatkoztak, elrendelte az orvosok és a orvosok számára a klórmeszes vízzel történő kézmosást, az ágyneműk és a műszerek klóros fertőtlenítését, aminek következtében osztályán a gyermekágyi láz megszűnt. Megfigyeléseit statisztikai adatokkal is bizonyította. A fertőzést megelőző eljárások kidolgozása nemcsak a szülészetet és a nőgyógyászatot érintette, hanem kihatással volt a sebészetre, sőt az egész orvosi gondolkodás fejlődésére. 2013-ban az UNESCO a világemlékezet részévé nyilvánította kutatásainak néhány dokumentumát.

A *Nemzeti évfordulóink* idén 15. alkalommal jelenik meg. Sorozatunk tudományos szerkesztői a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a régmúlt fél és negyed évszázados évfordulói közül válogattak. Bízom benne, hogy kötetünk szócikkei idén is nagy segítséget nyújtanak a kultúra és az oktatás területén működő intézmények, szervezetek munkájához.

Hammerstein Judit
helyettes államtitkár
a KKM – Balassi Intézet vezetője

SZENT-GYÖRGYI ALBERT

(Budapest, 1893. szeptember 16. – Woods Hole, Massachusetts, 1986. október 22.)

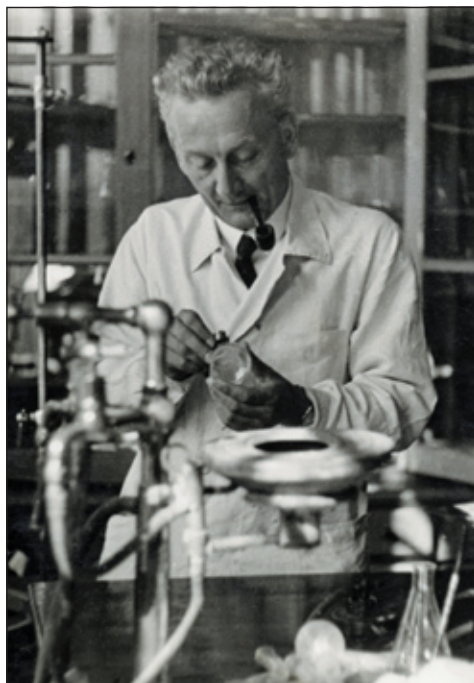
Szent-Györgyi Albert Imre 1893. szeptember 16-án született Budapesten Szentgyörgyi Miklós református vallású pénzügyi fogalmazó és a római katolikus hitű Lenhossék Jozefina második gyermekeként. A 17. század óta nemesi eredetű, erdélyi származású Szentgyörgyi család 1838-ban kapta meg a „nagyrapolti” nemesi előnevet (bár ezt Szent-Györgyi Albert nem használta).

Az apai ősök nagyrészt jogász végzettségűek voltak, a dédapa, Szent-Györgyi Imre az erdélyi udvari kancelláriánál előadó tanácsos, fia, Imre igazságügyi államtitkár, majd kúriai tanácselnök volt. Szent-Györgyi Albert – szintén jogász végzettségű – édesapja gazdálkodással foglalkozott a Budapesttől nyolcvan kilométerre levő, Buják melletti kiskérsztai birtokán. Az édesanya Budapesten nevelte három gyermeküket: Pált, Albertet és Lászlót. A fiúk tehát két helyszínen töltötték gyermekkorukat: évközben Budapesten, a vakációk idején pedig Kiskérsz tán laktak.

Anyai ágról a híres Lenhossék orvosdinasztia leszármazottai voltak. A dédapa, Lenhossék Mihály Ignác Magyarország tisztí főorvosa, az anatómia professzora volt. Ő vezette be a himlő elleni védőoltást Magyarországon. A nagypapa, Lenhossék József bonctani professzor volt, 1876-tól a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, aki a magyarokra jellemző koponyaméreteket állapította meg, s ezzel az antropológia tudományának megerem-tője lett hazánkban. A hagyomány szerint neki volt először mikroszkópja az országban. Az ő leánya volt Lenhossék Jozefina, a tudós édesanyja, aki zenei tehetségével és kiváló énekhangjával tűnt ki. Jozefina testvére volt Lenhossék Mihály, a neves hisztológus (szövettankutató), aki az MTA alelnöki tisztjét töltötte be 1936–1937-ben. A Szent-Györgyi fiúk nevelésében – apjuk távolléte miatt – ő töltötte be a legfontosabb szerepet. Albert így emlékszik vissza gyermekkorára: „Apámat csak a gazdálkodás foglalkoztatta, így hát anyám hatása dominált. Zene töltötte be a házat és az étkezések során a beszélgetések kiterjedtek az egész világ szellemi vívmányaira.” A család a Kálvin tér közelében lakott Pesten, Albert és bátyja, Pál, a Lónyai utcai Református Főgimnáziumban tanult. Pál zenei tehetsége hamar kitűnt és hegedűművész lett belőle. Albert későn érő gyermek volt, kezdetben semmi sem érdekelt, magántanárok segítségével szorult. Aztán egyszer kezébe került nagybátyja könyvei között Ramón y Cajal *Az agy* című munkája. Ez annyira felkel-tette érdeklődését és tudásszomját, hogy ettől kezdve szinte folyton olvasott. Életének e korai szakasza kapcsán vont le a tanulságot: „...nem szabad végleges ítéletet alkotni a gyerekekről túl fiatal korukban.”

Jeles érettségi után 1911 őszétől a Budapesti Orvostudományi Egyetemen kezdte meg tanulmányait. „Én magam is azért lettem tudós, mert már fiatalon megtanultam, hogy csakis a szellemi értékekért éri meg küzdeni, hiszen a legmagasabb cél az a művészi vagy a tudományos alkotó munka” – írta visszaemlé-kezésében.

Orvosi tanulmányait félbeszakította az első világháború. 1914-ben a miskolci katonai kórházban dolgozott, majd a 65. miskolci gyalogezred kötelékében az orosz frontra került. A harcok közepette sok bajtársának életét mentette meg, ezért Ezüst Vitézségi Éremmel tüntették ki. De kétévi katonáskodás után megundorodott az értelmetlen öldökléstől, és nagyon erősen vágyakozott a tudomány művelése iránt,

Szent-Györgyi Albert

Liebmann Béla felvétele, Szeged, 1940
MNM

ezért önkézzel sebesítette meg magát (belelőtt a bal felkarjába), hogy leszereljk (noha abban a szellemben nevelkedett, hogy a legnagyobb dicsőség a királyért meghalni; ráadásul az életét kockáztatta, hiszen ha leleplezik, kivégezheték volna). Terve sikerült, leszerelték, és lábadozása alatt befejezhetette az orvosi egyetemet. 1917 őszén megnősült, feleségül vette Demény Kornéliát, a Magyar Posta vezérigazgatójának lányát. Majd újra behívták katonának, ezúttal az olasz frontra. Az udinei klinikán dolgozott, és feljelentést merészelt tenni katonai parancsnoka ellen, aki a hadifoglyokon kísérletezett. Mivel felettesét jelentette fel, őt akarták megbüntetni, áthelyezték volna egy maláriafertőzött területre. Kislánya, Nelli születése miatt azonban szabadságra mehetett, s közben szerencsére véget ért a háború.

Első egyetemi állását Pozsonyban kapta meg, ahol Mansfeld Géza professzor mellett a gyógyszereseti intézetben volt tanársegéd. Egyévi kutatómunka után a város és az egyetem is csehszlovák fennhatóság alá került, a magyaroknak pedig menekülniük kellett. Ezután Prágában tanult néhány hétig potenciálmérést. Azután Berlinben, Leonor Michaelisnél a pH-mérést tanulmányozta, majd Hamburgban a Tengerészeti és Trópusi Intézetben orvosként dolgozott. Itt olyan szűkösön éltek, hogy a fehérjehiányos táplálkozás következtében éhségödémája alakult ki. Családi vagyonuk szintén továbbtűnt, mivel bátyja a kommunista hatalomátvételtől félve, áron alul eladta a birtokokat, majd a háború utáni inflációban pénzük elértéktelenedett.

Szent-Györgyi Albert már a trópusokra készült menni, amikor nagy szerencséjére elfoglalhatott egy megüresedett állást a hollandiai Leidenben, majd onnan Groningenbe ment dolgozni. Hollandiában írta a legtöbb tudományos cikkét, megtanult angolul és hollandul, és ott kezdett el a kémiai behatásban foglalkozni. Felkeltette az érdeklődését egy redukáló hatású anyag, amit megpróbált először növényekből, majd mellékvesekéregből kivonni. Elutazott Minnesotába (USA), hogy a Mayo-klinikán az ottani vágóhidakról korlátlan mennyiségű mellékvesét kaphasson. Több ezer fontnyi mellékveséből sikerült 28 gramm anyagot előállítania! Az anyag összegképletét ugyan megállapította ebből, de a pontos szerkezetmeghatározáshoz kevés volt ez a mennyiség. Valami savas kémhatású, de a cukrokkal rokon szerkezetű anyagról volt szó, amit a kémikusok – mivel hat szénatomot tartalmazott – hexuronsavnak neveztek el. A kutatás azonban itt holtpontra jutott.

Ugyancsak Hollandiában kezdett el foglalkozni a sejtlegzés témájával. Akkoriban két pártra szakadt a tudósok tábora ebben a témában: Otto Warburg és követői az oxigén aktiválódását tartották elsődlegesnek, míg Heinrich Wieland és társai a hidrogénét. Szent-Györgyi a burgonya példáján bebizonyította, hogy mindkét elemnek ugyanolyan szerepe van a sejtlegzésben. „A burgonya lélegzése” című cikkének hatására hívta meg magához Cambridge-be Szent-Györgyit a kor legjelentősebb Nobel-díjas biokémikusa, Frederick Gowland Hopkins. Kutatásaihoz Rockefeller-ösztöndíjat biztosított. Szent-Györgyi itt írta meg doktori értekezését (PhD) a hexuronsav vizsgálatából 1927-ben.

Már külföldön elismert tudós volt, mikor Magyar Zoltán közvetítésével hazahívta Cambridge-ből Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és megbízta őt a szegedi Orvosegyetani Tanszék vezetésével. Kutatásait 1930-tól a Rockefeller Alapítvány támogatásával folytathatta. Itt sikerült bebizonyítania állatkísérleteken, hogy a hexuronsav nem más, mint a C-vitamin, amelynek hiányában skorbut alakul ki a szervezetben. Csakhogy ezalatt végleg elfogyott az a nagyon csekély mennyiségű anyag, amit mellékveséből vont ki. És még nem tudták pontosan meghatározni az összetételét sem. Nagyon sok növényen kísérletezett, de nem talált olyat, amelyik nagy mennyiségben és jól kivonhatóan tartalmazta volna a C-vitaint. Egyik este a felesége paprikát adott a vacsorához, amit Szent-Györgyi nem szeretett, és hogy ne kelljen megennie, az az ötlete támadt, hogy megvizsgálja. A laboratóriumban kiderült, hogy a szegedi paradicsompaprika óriási mennyiségben (1 grammban 2 milligrammot) tartalmaz C-vitaint. Rövid időn belül több kilogramm C-vitamin állt rendelkezésre, amiből amerikai kollégája, Norman Haworth jól analizálni tudta az anyagot. Csakhogy eközben amerikai kollégája és vetélytársa, a pittsburgi Charles Glen King egy tanítványon keresztül megtudta, hogy Szent-Györgyi megtalálta a C-vitaint. King közölt egy cikket a *Science* című folyóiratban, s azt állította, hogy ő fedezte fel a C-vitaint, ráadásul Szent-Györgyinnél korábban. Ilyen tudományos vitákban azt illeti meg a dicsőség, aki előbb publikálja az eredményt. Szent-Györgyinek az volt a szerencséje, hogy ő a magyar *Orvosi Hetilapban* Kingnél is hamarabb közölte eredményeit, és ezeket állatkísérletekkel is alá tudta támasztani, így a Nobel-bizottság őt ismerte el a C-vitamin felfedezőjének. (Kingnek egyébként az állatkísérletei sem voltak meggyőzőek: ő citrussféléből állította elő a C-vitaint, de azokból bizonyíthatóan nem lehetett tisztán kinyerni az anyagot, mert keveredett más cukrokkal.) Szent-Györgyi kísérletei nyomán a C-vitaint paprikavitaminnak is nevezték akkoriban.

Szent-Györgyi a Nobel-díjat 1937-ben „az elégetés élettani folyamatai körüli kutatásaiért – különös tekintettel a C-vitaminra és a fumársav katalizációjára” kapta. Tudniillik a biológiai oxidációban, amit a bizottság itt elégetésnek nevez, felfedezte a fumársav katalizátor szerepét is. Később ezt a korszakos felfedezést gondolta tovább Hans Krebs, aki kidolgozta a sejtlegzés alapvető folyamatát, a citrátciklust, amelyet ezért szokás Szent-Györgyi–Krebs-ciklusnak is nevezni. Ugyanabban az évben Szent-Györgyi kollégája, Norman Haworth a C-vitamin analizálásáért nyerte el a kémiai Nobel-díjat.

Szent-Györgyi ezután munkatársával a paprikában a C-vitamin mellett még egy nagyon fontos anyagot talált. Ezt kezdetben P-vitaminnak nevezte el, de ez tulajdonképpen nem vitamin, mert hiánya nem okoz betegséget, viszont jótékonyan erősíti a C-vitamin hatását. Ez az új vegyületsorozat a flavonok voltak, azok közül is a rutin (vagy rutozid), ami erősíti a hajszálereket és csökkenti a vérzékenység tüneteit.

A negyvenes években tudományos érdeklődése az izom felé fordult. Tanítványaival, Banga Ilonával és Straub F. Brunóval sikerült felfedezniük és izolálniuk az izomból egy új fehérjét, az aktint. Ez komplexet alkot egy másik izomfehérjével, a miozinnal, és az így létrejövő aktomiozin, ha ATP-t (adenozintrifoszfátot) adnak hozzá, összehúzódik. Ezzel gyakorlatilag modellezni tudták *in vitro* (kísérletileg) az izommozgást. Szent-Györgyinek ez a felfedezése is Nobel-díj értékű volt. Vitathatatlan az érdeme abban is, hogy megállapította, mennyire fontos szerepet játszanak a szabad gyökök a rák kialakulásában, és felismerte, hogy a vitaminoknak (lásd C-vitamin) mennyire fontos gyökfogó szerepük van ebben a folyamatban.

Szent-Györgyi nemcsak neves tudós volt, hanem jelentős közéleti személyiség is. Az 1940–1941-es tanévben a szegedi Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem rektorává választották. Ebben a funkciójában támogatta a fiatalokat az egységes diákszervezet létrehozásában, így jött létre a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) nevű egységszervezet. Ez nem politikai jellegű szervezet volt, hanem hivatásrendi, azaz szakmai érdeklődés alapján csoportosította a fiatalokat, így volt orvos-, vegyész-, gyógyszerész- és tanárjelölt-szakcsoport. Külső támogatók segítségével létrehoztak egy egyetemi klubot, ahol az egyetemisták szabadidejükben pihenhettek, társasjátékozhattak, olvashattak, sportolhattak, és ahol egy büfé is üzemelt. Rengeteg támadás érte a tudóst a fasizálódó jobboldal részéről azért, mert nem volt kirekesztő a zsidó hallgatókkal szemben. „A tudás az érték, nem pedig a hatalom és a faj” – nyilatkozta. Saját színjátszó kórt is létrehoztak és óriási sikerrel adták elő egyetemisták rendezésében a *Hamletet*. Önálló sajtóorgánumot indítottak *Szegedi Híd* címmel. Tanárként és egyetemvezetőként Szent-Györgyinek a hallgatókhoz való viszonya eltért a szokványostól: együtt sportolt, kirándult és teázott tanítványaival.

Szent-Györgyi kezdetektől fogva szembeszállt a fasizmussal. Közreműködött több zsidó származású tudóstársa megmentésében külföldön és hazánkban egyaránt. A háborút és annak propagandáját határozottan elítélte. Szívesen tett eleget annak a demokratikus ellenzék oldaláról érkező kérésnek, hogy közvetítsen a szövetségesek és hazánk között a háborúból való kiugrás elősegítése érdekében. Isztambulba küldték, hogy ott lépjen kapcsolatba az angol titkosszolgálattal. Ez nagyon izgalmas vállalkozás volt, mert csak a kiejtésük alapján tudta megkülönböztetni a német kémeket az igazi angoloktól. Szent-Györgyi a tárgyalásokon mint a háború utáni egyik lehetséges miniszterelnök-jelölt lépett fel, a szövetségesek pedig komolyan vették a személyét, mert nem a hatalmát átmenteni szándékozó politikai elit nevében, hanem a demokratikus ellenzék oldaláról érkezett. Megállapodtak egy titkos rádióadó felállításában, erre azonban már nem került sor, mert a küldetés a németek besúgóhálózatának köszönhetően lelepleződött. Szent-Györgyit a Gestapo üldözöbe vette. Hitler magához rendelte Horthyt és követelte a „disznókutya” (Schweinehund) Szent-Györgyi kiadatását. Ettől kezdve házi őrizetbe került, majd a német megszállás idején bujkálnia kellett, egészen a háború végéig. Ekkor sem vonult azonban passzívításba, létrehozott egy ellenállási szervezetet – a későbbi Taurus gyár pincéjében volt a központjuk –, amely szabotázsakciókat szervezett a fasiszták ellen. Ez volt a SZESZ, a Szent-Györgyi Ellenállási Szervezet. Céljuk a kiugrás fegyveres segítése volt.

Amikor a szovjet csapatok elérték az országot, Szent-Györgyit Molotov külügyminiszter parancsára felkutatták és biztonságba helyezték. A szovjetek mint a tudomány emberét becsülték és minden támogatást megadtak neki. Hazánk e rövid demokratikus időszakában a tudós több társával együtt újult erővel segédkezett az ország újjáépítésében. Tiszteletbeli tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, elvállalta az Országos Köznevelési Tanács elnöki pozícióját. Teleki Géza kultuszminiszter kinevezte a Budapesti Tudományegyetem Orvosgyógyászati Tanszékének vezetőjévé. Szent-Györgyi alapított egy független Természet-tudományi Akadémiát, amelynek tagságát ő maga nevezte ki, és a szovjetektől kapott közlekedési eszközök

segítségével élmezte őket. Távlabbi célja a természettudományok nagyobb megbecsültségének kivívása volt hazánkban. Megújította a Magyar Tudományos Akadémiát, ahol a Természettudományi Akadémia integrálásával elérte, hogy a természettudósok száma egyenlő legyen a humán tudósokéval. Szerette volna az országot tudományos szinten felzárkóztatni, és világszínvonalra hozni a tudományok, legfőképp a természettudományok művelését. Ehhez megfelelő anyagi támogatásra is szüksége lett volna, amit a kiépülő kommunista hatalom nem akart megadni. Több nemzetgyűlési felszólalásában kérte, hogy az ország vezetése ne a katonai kiadásokat finanszírozza, főleg egy vesztes háború után, hanem a tudományt támogassa.

Szent-Györgyi Albert

Rónai József felvétele, 1940 körül
NMN

Kutatásai finanszírozására tőkés támogatót talált Ráth István vállalkozó személyében. Ráth támogatta Szent-Györgyi egyetemen belüli Biokémiai Intézetét. Közösén létrehozták a Servita Rt.-t, egy gyógyszerészeti vállalkozást, ami először hozott be hazánkba az Egyesült Államokból importálva penicillint. Az antibiotikum életmentő volt az akkori legyengült állapotú emberek fertőzések elleni védelmében. Tervezték a penicillin hazai előállítását, de ez gyökeres ellentétben állt a kommunisták gyógyszergyárakra is kiterjedő államosítási szándékával. Amikor Szent-Györgyi Svájcban tartózkodott, Ráth Istvánt a kommunisták titokban elrabolták. A tudósnak minden nemzetközi kapcsolatát latba kellett vetnie barátja kiszabadítása érdekében. Ez adta meg a végső lökés ahhoz, hogy ne térjen vissza a hazájába: 1947 őszén az Egyesült Államokban telepedett le.

A tengerentúlon is folytatta kutatásait, érdeklődése leginkább a rákkutatás felé fordult. Sajat kutatóintézetében dolgozott a massachusettsi Woods Hole Tengerbiológiai Laboratóriumában. Markáns fegyverkezés- és háborúellenes tevékenységével vállalta a szembenállást az amerikai politikával is.

Először 1973-ban látogatott haza, hogy részt vegyen a Szegedi Biológiai Központ átadási ünnepségén, majd 1978-ban a magyar koronázási ékszereket hazahozó küldöttség tagjaként járt hazánkban. Az Egyesült Államokban tudományos tevékenységéért elnyerte az „amerikai Nobel-díjnak” is nevezett Albert Lasker-díjat. Tengerparton lévő házában a tudós vendégeként a kor legtöbb kutatója megfordult. Ott írta James D. Watson a *Kettős spirál* című művét, nála töltötte utolsó nyarát régi tanára, Michaelis. A kor számos emigrációban élő magyar tudósa is vendége volt, például Bay Zoltán és Neumann János.

Emlékét hazánkban nagy tisztelettel ápolják, hisz ő volt az első olyan Nobel-díjas kutató, aki magyar állampolgárként és nagyrészt hazánkban végzett munkájáért kapta az elismerést. Több műve is megjelent magyar fordításban. Minisztériumi kitüntetés a Szent-Györgyi Albert-díj, amelyet minden évben a Magyar Kultúra Napján adnak át. Szegeden őrzik legintenzívebben az emléket: az MTA Szegedi Biológiai Kutatóközpont szervezésében több nemzetközi tudományos kongresszust is rendeztek tiszteletére, a városban egyetemi szervezett séta keretében tekinthetők meg a vele kapcsolatos emlékhelyek. A Szegedi Tudományegyetem minden évben vetélkedőt szervez munkásságáról. Nemrég adták át népszerű szobrárt az egyetem Rectori Hivatalánál, ahol a hajdani rektor – akinek a nevét viseli az Orvostudományi Kar – a lépcsőn lefelé lépdel pipájával a kezében.

Tasiné Csúcs Ildikó

Ajánlott irodalom: Szent-Györgyi Albert: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1988.; Szabó Tibor – Zallár Andor: *Szent-Györgyi Albert Szegeden és a Szent-Györgyi Gyűjtemény*. Szeged, 1989.; Nagy Ferenc: *Szent-Györgyi Albert és a magyar Nobel-díjasok*. Bp., 1993.; Szent-Györgyi Albert különszám. *Szeged. A város folyóirata*, 2007. 11.; Ralph W. Moss: *Szent-Györgyi Albert*. Bp., 2012.; Szent-Györgyi Albert visszaemlékezése életéről, munkájáról, koráról. Szerk., ford. és jegyz.: Tasiné Csúcs Ildikó, Tasi Domonkos Attila. *Magyar Tudomány*, 2017/7.; *Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége*. Szeged, 2014.

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA 1918-BAN

Az első világháború utolsó évére minden hadviselő fél kimerült, de különösen nehéz volt a sora az Osztrák–Magyar Monarchiának, amely 1918 folyamán a végső tartalékait élte fel. A k. u. k. haderő – minden nehézség ellenére – 1918 elején nem volt kedvezőtlen helyzetben: az oroszországi forradalmak következményeként a keleti fronton megszűntek a harcok, és 1917 végén győzelemmel fejeződtek be az isonzói csaták is: a caporettoi áttörésben két olasz hadsereget szétzúzva 120 kilométert sikerült előrenyomulni, egészen a Piave folyóig. A háború folytatását ekkor a tekintélyes hadizsákmány tette lehetővé.

1918. január 8-án Woodrow Wilson amerikai elnök nyilvánosságra hozta híressé vált 14 pontját. Ennek 10. pontjában olvasható, hogy a Monarchia népei számára „meg kell adni az önálló fejlődés szabadabb lehetőségét”. A háború folyamán most először deklarálta az antant, hogy a dualista állam felbomlasztása a célja. Ebbe a folyamatba illeszkedett augusztus 17-én Csehszlovákia – mint az antant oldalán harcoló állam – elismerése. Lényegében tehát már az év közepén készen állt a terv a Magyar Királyság szétverésére. A magyar ellenzék a Wilson által hangoztatott önrendelkezési gondolatot végzetesen félreértve éppen azon elvekben bízott 1918 őszén, amelyek elkerülhetetlenül a történeti Magyarország felbomlásához vezettek.

1918. március 21-én a német hadsereg megkezdte nagy nyugati hadjáratát, amelyre több mint fél évig készült. Paul von Hindenburg vezérkari főnök – mindent egy lapra föltéve – a birodalom utolsó tartalékait összeszedve kívánta eldönteni a háborút, mielőtt az amerikaiak jelentős erővel kapcsolódna a küzdelembe. Annak ellenére, hogy az antant az év tavaszán igen szorult helyzetbe került, végül sikerült megállítani a német támadást, sőt a Ferdinand Foch tábornagy vezette koalíció 1918 nyarán ellentámadásba ment át. A korábbi éveket jellemző állásháború véget ért, és a német hadsereg fekete napja (augusztus 8.) után világossá vált, hogy a háború a központi hatalmak számára elveszett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia júniusban offenzívát hajtott végre a délnyugati hadszíntéren, amelynek fő fókusza a 140 kilométer hosszú piavei front volt. A támadás – 150 ezer fős veszteség mellett – kudarcba fulladt. A dualista állam már nem volt képes nagyobb offenzíva végrehajtására, igaz, 1918 augusztusában még sor került egy támadó hadműveletre Albániában.

A háború kimenetelét döntően befolyásolta a központi hatalmak kimerülése, amelynek fő oka az angol blokádban volt keresendő. Június 4-én Magyarországot országos fagy sújtotta, és a gyenge terméseredményeket a megszállt Ukrajna gabonakészletei sem egyenlíthették ki. A katonák átlagtömege 50 kg-ra csökkent, és a fronton lévő csapatok ruhaneművel történő ellátása sem volt már lehetséges. Ősszel pedig hazánkban is kitört a spanyolnáthajárvány, amely megtizedelte a hátország lakosságát.

Az Osztrák–Magyar Monarchia helyzetét tovább rontotta, hogy áprilisban Károly császárnak menesztenie kellett külügyminiszterét, gróf Ottokar Czernint, miután Georges Clemenceau francia miniszterelnök kiszivárogtatta a magyar király egy évvel korábban elküldött ún. Sixtus-leveleit. Károly békekötési próbálkozásai teljes kudarcba fulladtak. A magyar belpolitikai nehézségeken a dualista korszak egyik legkiválóbb politikusa, Wekerle Sándor sem segíthetett, aki 1917. augusztus 20-tól már harmadik kormányfői ciklusát töltötte be.

Az egyre éleződő szociális és politikai feszültségben Károly egy jó szándékú, de végzetes lépésre szánta el magát: átalakította a birodalom struktúráját. 1918. október 16-án az uralkodó manifesztumot bocsátott ki, amelyben Ausztriát föderalista állammá

Wekerle Sándor a Keleti vásár megnyitásán
Révész és Bíró felvétele, Budapest, 1918. augusztus 16.
MNM

alakította, és elismerte az egyes „néptörzsek” autonómiához való jogát. A dokumentum kiadásával Károly elejét kívánta venni a nemzetiségi szeparatizmusnak, de ebbéli törekvésében kudarcot vallott, s csak felgyorsította a kibontakozó katasztrófát. A manifesztum hatására a magyar fél is változásokban gondolkodott, tekintettel arra, hogy a kiegyezés alapjául szolgáló 1723. évi Pragmatica Sanctio törvényében is változás állt be. Most bizonyosodott be, hogy a kiegyezés rendszere olyan törékeny alapon állt, amely ilyen súlyú módosítást nem tudott elviselni.

Október 17-én a magyar parlamentarizmus történetének egyik legfontosabb ülésnapja volt a Képviselőházban. Tisza István gróf volt miniszterelnök elismerte, hogy „ezt a háborút elvesztettük”. A kormánypárt beismerését követően heves vita zajlott, amelyben az ellenzéki Károlyi-párt egyik tagja, Lovászy Márton szájából elhangzott a hírhedt mondat: „Antantbarátok vagyunk.” A dualizmust alapjaiban mindig is jellemző nemzeti egység éppen e kritikus pillanatban bomlott fel. A közhangulat átalakult, a feszültség egyre érzékelhetőbbé vált. Az első összecsapásra október 28-án került sor, amikor tüntetők kívántak Budára vonulni, hogy a királlyal szembeni ellenérzésüket kifejezzék. A Lánchídon kisebb ütközetre került sor. Az elkövetkező napok eseményei „őszirózsás forradalomként” vonultak be a magyar történelembe, a katonák ugyanis eltávolították sapkájukról az uralkodó névjelével ellátott sapkarózsát, s annak helyébe őszirózsát tűztek. Mindennaposá váltak a tüntetések és a katonák parancsmegtagadásai. Sok szempontból 1848 márciusának világát idézték az események, amelyek leegyszerűsítve úgy is értelmezhetők, hogy a ’48-as eszméket követők felülkerekedtek a ’67-es táboron. Mindazonáltal tény, hogy október 31-én IV. Károly nevezte ki az ellenzék vezérét,

Károlyi Mihály grófot miniszterelnökké. Az új kormányfő egyébként a király arra vonatkozó kérdésére, miszerint „Akar-e köztársaságot?”, nemmel válaszolt.

Október 31-én délután 5 óra tájban Hermina úti villájában meggyilkolták Tisza István grófot. Miközben a gyilkosság sok részletét nem sikerült tisztázni, bizonyos, hogy a Katonatanács döntő szerepet játszott annak véghezvitelében. A volt miniszterelnök mártírhalála jól szimbolizálta a bekövetkező katasztrófa mértékét. Az országban mindennaposá vált az erőszak és a terror, mivel a frontról hazaérkezők, illetve a dezertőrök fosztogattak, a közrend fenntartásáért felelős fegyveres szervezetek pedig képtelenek voltak cselekedni. A lincselésekben több ember lelte halálát, mint a vörös- és a fehérterror során együttvéve.

Tisza István gróf ezrede tisztjei között a háború kezdetén

Ismeretlen fényképező felvétele, 1914
MNM

A forradalom győzelmét ünneplő katonák a Deák téren

Jelfy Gyula felvétele, Budapest, 1918. október 31.
MNM

IV. Károly manifesztumának hatására a birodalom területén sorra alakultak a Nemzeti Tanácsok, amelyek többsége már október végén nyilvánította függetlenedési szándékát, lényegében Wilson januári pontjaira hivatkozva. Miközben a háterszág forrongott, a hadszíntéren is baljós események történtek. Napra pontosan a caporettoi áttörés egyéves évfordulóján, 1918. október 24-én offenzívába kezdtek az olaszországi antantsapatok. Bár az első napokban a k. u. k. haderő vitézül helytállt, október 28-án az ellenség áttörte a frontot. Ugyan ezen a napon a Monarchia fegyverszüneti tárgyalásokba kezdett az olaszokkal. Ennek oka abban volt keresendő, hogy a fronton harcoló csapatokat nem lehetett felváltani, mert a háterszágból érkező alakulatok fegyelme megrendült. Ellentétben a korábbi évek helyzetével, most már a német és a magyar egységek is lázadni kezdtek. A háború elveszett, és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával együtt a hadsereg is végoráit élte, igaz, a katonák még november elején is harcoltak, amikor a dualista állam de facto már nem létezett. Károly november 3-án éjjel átadta a főparancsnokságot a Vezérkar főnökének, Arz vezérvezredesnek. Eddigre Padovában már aláírták a fegyverszünetet, viszont kommunikációs zavar következtében Arz már 3-án hajnalban azonnali fegyverletételre adott parancsot, míg az olaszok úgy értelmezték a dokumentumot, hogy az csak 24 órával később lép hatályba. Mindennek következtében 360 ezer k. u. k. katona esett hadifogságba, mivel nem tanúsítottak ellenállást. E kontingensben azonban alig akadt magyar, miután Linder Béla hadügyminiszter már 2-án hajnalban elrendelte, hogy a magyar csapatok hagyják el a frontot.

A Károlyi-kormány azonban dél felől is komoly fenyegetéssel nézett szembe, mivel a Balkánon az antantsapatok gyors tempóban haladtak észak felé. Jóllehet a padovai fegyverszünet nem kizárólag a délnyugati hadszíntérre korlátozódott, Károlyi szükségét érezte, hogy a balkáni antant parancsnokával, Louis Franchet d'Esperey-vel is fegyverszünetet kössön. Erre Belgrádban került sor november 7-én.

A háborúból hazatérő katonák

Jelfy Gyula felvétele, 1918
MNM

Károlyi Mihály gróf és felesége

Müllner János felvétele,
Budapest, 1918. november
MNM

Az antant feltételei nyomán megkezdődött a hadsereg lefegyverzése. A beszámolók szerint a rendezetten, fegyverrel visszaérkező alakulatokat rendre demilitarizálták. Károlyi kormányának e lépése – az antantnak való megfelelésen túl – abból a félelemből táplálkozott, hogy a kabinetet egy erős hadsereg megdöntheti. Már november 2-án elhangzott Linder Béla honvédelmi miniszter hírhedt kijelentése, miszerint „soha többé nem akarok több katonát látni”. Ez a jelszó egyébként 1918 őszén népszerű volt, hiszen Magyarország megközelítően 661 ezer halottat veszített a háborúban, és nagyságrendileg ugyanekkora volt a sebesültek, illetve hadifoglyok száma.

Károlyi Mihály politikájának legfőbb célja az antanttal való maximális együttműködés volt, mivel ettől remélt enyhe békefeltételeket. Miközben 1918 őszén ez reális és védhető politikának volt tekinthető, a miniszterelnök felelőssége abban mérhető, hogy akkori politikáját később, a trianoni katasztrófa ismeretében sem értékelte át.

Néhány hét leforgása alatt Károlyi kormánya elveszítette a Felvidék, Erdély, illetve Dél-Magyarország nagy részét. Súlyos gondot jelentett, hogy az antant nem vette figyelembe a demarkációs vonalakat, miként például a Bartha–Hodža-egyezmény esetében történt. (A december 6-án kötött megállapodás szerint a felvidéki nyelvhatárt követő demarkációs vonalban állapodtak meg.) Hasonló módon a románok sem tartották be a megállapodásokat.

November 11-én Károly császár lemondott osztrák császári címéről, majd két nappal később kiadta eckartsauai nyilatkozatát, amelyben felfüggesztette magyar királyi jogainak gyakorlását. A Magyar Nemzeti Tanács ebben a helyzetben radikális lépésre szánta el magát, és november 16-án kikiáltották a Magyar Népköztársaságot, amelyet utóbb az I. Magyar Köztársaságként emlegettek. (Károlyiék a „nép-” előtaggal akarták hangsúlyozni rendszerük demokratizmusát.) Hazánk történelmében első alkalommal jött létre köztársaság, tekintettel arra, hogy a korábbi évszázadok trónfosztásai során egyszer sem kiáltották ki a republikát. A népköztársaság első elnöke Károlyi lett, aki 1919. március 21-ig töltötte be a tisztséget.

A demokratikus magyar állam nem tudott megbirkózni a háborút követő problémaáradattal. Az országot egyszerre sújtotta az élelmiszer-, a tüzelő- és a napi megélhetéshez szükséges alapanyag- (például só, gyufa) hiány. A béke biztosítása mellett az új rendszer két fő ígéretet tett: rendezti a földkérdést, illetve szélesíti a választójogot. Miközben az utóbbi téren sikerült beváltani a reményeket – a lakosság közel fele kapott választójogot –, a földkérdés mindvégig megoldatlan maradt, bár Károlyi 1919 elején hozzáfekedett saját birtokai felparcellázásához.

1918. december 1-jén a gyulafehérvári gyűlésen az erdélyi románság – nem kis részben a Regát nyomasztására – kinyilvánította, hogy el kíván szakadni Magyarországtól. A magyar szociáldemokráciában táplált remény, hogy az ország területének jelentékeny része federalizálással megmenthető, illetve egyfajta „Keleti-Svájc” hozható létre, kártyavárként omlott össze. 1918 végére az ország területének mintegy 60%-a az ellenség kezére került, ráadásul további előrenyomulásuktól is félni lehetett. Mindezen kudarcok hatására a Károlyi-kormány helyzete igen hamar megrendült, népszerűsége is jelentősen csökkent. Különösen negatív válaszhangot váltott ki a Romániából hazatérő August von Mackensen német tábornagy interválása: a világháború folyamán a Magyar Királyságot több ízben megmentő, legendás hadvezérrel szemben tanúsított bánásmód a köztársaság történetének egyik szégyenfoltjává vált. Szomorú tény, hogy 1918 végén néhány hét leforgása alatt összeomlott a történeti Magyarország, és az ekkor történt események már magukban hordozták a további radikalizálódást, amely majd 1919. március 21-én a Magyarországi Tanácsköztársaság létrehozásához vezetett.

Ligeti Dávid

Ajánlott irodalom: Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Bp., 1935.; Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás*. Bp., 2001.; Salamon Konrád: *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról*. Bp., 2014.; Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Bp., 2014.; Manfred Rauchensteiner: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Bp., 2017.

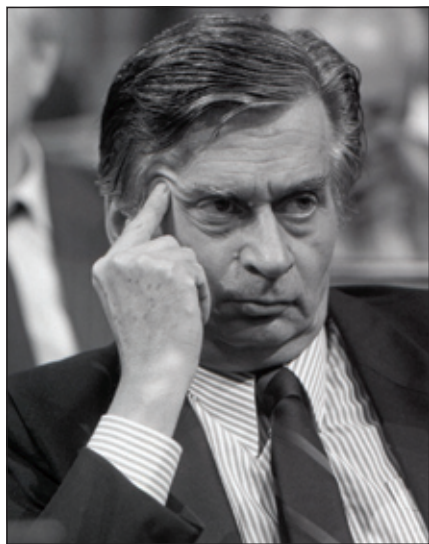
A Magyar Népköztársaság kikiáltása

Ismeretlen fényképező felvétele, Budapest, 1918. november 16.

MNM

ANTALL JÓZSEF

(Budapest, 1932. április 8. – Budapest, 1993. december 12.)

Antall József

Bánkuti András felvétele, 1990

Id. Antall József és Szűcs Irén második gyermekeként született. 1942-től a budapesti Piarista Gimnázium tanulója. 1950–1962 között a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatója; magyar–történelem szakos középiskolai tanári, levéltáros, muzeológus és könyvtáros diplomát szerzett. 1954–1955-ben az Országos Levéltárban és a Pedagógiai Tudományos Intézetben dolgozott. 1955-ben házasságot kötött Fülepp Klárával, gyermekei, András György 1961-ben, Péter 1964-ben született. 1955–1957-ben a budapesti Eötvös József Gimnázium, 1957–1959-ben a Toldy Ferenc Gimnázium tanára. 1959-ben az 1956-os forradalomban történő részvétele miatt eltiltották a tanári pályától, 1959–1961 között könyvtárosként dolgozott a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. 1963-tól 1990-ig a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban tudományos kutató, majd igazgatóhelyettes, 1974-től megbízott főigazgató, 1984-től főigazgató. A rendszerváltoztatás előestéjén, 1989-ben a Magyar Demokrata Fórum szakértőjeként vett részt a Nemzeti Kerekasztal Tárgyalásokon. 1989. október 21-én a Magyar Demokrata Fórum elnökévé választották. Miután pártja az 1990. évi országgyűlési választásokat megnyerte, 1990. május 23-tól haláláig a Magyar Köztársaság miniszterelnöke.

Antall József családi indíttatása (apja a II. világháború idején menekültügyi kormánybiztos, anyai nagyapja, Szűcs Jenő Klebelsberg Kunó helyettes államtitkára) és személyes ambíciói szinte kijelölték köztisztviselői pályáját, ezt azonban megakadályozta az 1990-ig tartó pártállami-állampárti időszak. Emiatt választotta a bölcsészetet: levéltárosként, tanárként, könyvtárosként, muzeológusként dolgozott.

Az 1956-os forradalom aktív résztvevőjeként diákjaival együtt jelen volt a tüntetéseken, vezetésével zajlott le a Független Kisgazdapárt országos székházának visszafoglalása és fegyveres őrzésének megszervezése. Az Eötvös József Gimnázium forradalmi bizottságának elnökévé választották. A forradalom és szabadságharc leverése után a szovjet és magyar hatóságok letartóztatták. Az 1963-as amnesztia után orvostörténészként kezdett el dolgozni, kiemelkedő szerepe volt a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyv- és Levéltár megszervezésében, nemzetközi elismertetésében.

Miniszterelnöki-pártelnöki tevékenységében egyesítette a Magyar Demokrata Fórum három eszméi irányzatát: a népi-nemzeti mozgalmat, a kereszténydemokráciát és a nemzeti liberalizmust. Koalíciós kormányában az általa vezetett párton kívül a Független Kisgazdapárt, valamint a Kereszténydemokrata Néppárt vettek részt. Az Antall-kormány 1990 májusában, programjában meghirdetett négy fő alapelve szerint a szabadság, a nép, a gazdasági fordulat és az európaiság kormányán kívánt lenni.

Gyökeres fordulatra volt szükség a külpolitikában, amely az euroatlantizmust, a határon túli magyarság szerepének ártértelemezését és a szomszédos országokkal fennálló kapcsolatok újrafogalmazását jelentette. Az Antall-kormány hivatali idején szűnt meg a Varsói Szerződés, valamint a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, és Magyarország társulási megállapodást kötött az Európai Unió jogelődjével, az Európai Közösséggel.

Marinovich Endre

Ajánlott irodalom: Marinovich Endre: *1315 nap. Antall József naplója.* Bp., 2003.; *Az orvostörténész, művelődéstörténész és tudományszervező Antall József írásaiból.* Szerk. Kapronczay Károly – Gazda István. Bp., 2012.; Osskó Judit: *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk.* Bp., 2013.; Antall József: *Modell és valóság.* Bóv. díszkiad. I–III. kötet. Bp., 2015.

BAJOR GIZI

(Budapest, 1893. május 19. – Budapest, 1951. február 12.)

Nagyapja Görgey Artúr vezérkari főnöke volt, nagyanyja német bárónő, édesapja Németországban tanult bányamérnök, édesanyja olasz. Bajor Gizi – akkor még Beyer Gizella – a szülők tudta nélkül felvételizett a színiakadémiára. 1914-ben végzett, Szigligeti Ede *Nőuralom* című drámájában szerepelve. Rögtön a Nemzeti Színház szerződtette, ahol 1928-ban már örökös taggá nevezték ki.

Színpadai eredetisége, természetessége általános feltűnést keltett: Ódry Árpáddal például úgy játszott végig egy jelenetet, hogy szenvedélyes monológja alatt meg is borotválta partnerét. Művészete Ambrus Zoltán, majd Hevesi Sándor rendezésében teljesedett ki. A világirodalom majd minden jelentős női szerepét eljátszotta, az egykorú magyar szerzők közül Heltai Jenő, Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos és Herczeg Ferenc szinte minden művében játszott, sőt, a szerzők Bajor színpadai ösztöneire is hallgatva alakítottak darabjaikon.

Királynői jelenség volt az életben is. Keresztfiát, az író Vajda Miklóst a nyilasok fogságából hozta ki; civil bátorságát mutatja az is, hogy a háború végén sok embert bújtatott saját villájában, a mai Bajor Gizi Színészmúzeum épületében. Támogatta Gobbi Hildát a Horváth Árpád Népi Kollégium létrehozásában is, ahol olyan fiatalok jutottak tanulási lehetőséghez, mint például Váradi Hédi, Psota Irén, Szirtes Ádám, Soós Imre és Jancsó Miklós.

Bajor Gizinek harmadik férje, a súlyos betegségben szenvedő Germán Gyula orvosprofesszor adott be halálos adag morfiumpot féltékenysége és tévképzetei miatt, majd magával is végzett. A színésznő 1930-ban Corvin-koszorút, 1948-ban Kossuth-díjat kapott.

Bajor Gizi

Ismeretlen felvétele, 1933

MNM

Széchenyi Ágnes

Ajánlott irodalom: *Vendégségben Bajor Gizinél. Az Országos Színháztörténeti Múzeum Bajor Gizi-gyűjteménye.* DVD-melléklettel. Bp., 2012.; *Mert szeretet nélkül én meghalok. Bajor Gizi és Vajda Ödön levelezése.* Bp., 2012.; Vajda Miklós: *Anyakép amerikai keretben.* Bp., 2009.

BORTNYIK SÁNDOR

(Marosvásárhely, 1893. július 3. – Budapest, 1976. december 31.)

Bortnyik Sándor

Langer Klára felvétele, 1972

MNM

hatotta át (*Az új Ádám, Az új Éva, A Zöld Szamár*, valamennyi 1924). 1925-ben hazatért, s bekapcsolódott a dadaista jellegű *Zöld Szamár Színpad* és Tamás Aladár avantgárd folyóirata, az *Új Föld* körébe, de tevékenységének súlypontja mindinkább a reklámgrafika lett. 1928-ban indította el *Műhely* néven a Bauhaus képzési elveire épülő művészeti iskoláját, mely egy évtizedes működése alatt az alternatív művészeti oktatás legfontosabb intézményévé vált (itt indult el például Victor Vasarely pályafutása is). Plakátjai, könyvtervei a modern alkalmazott grafika remek teljesítményei, festészetében azonban az 1930-as évek közepétől egy szociálisan érzékeny, de ellágyult posztimpresszionizmusba váltott át.

1945 után nagy lendülettel vetette bele magát a művészeti élet szervezésébe. 1947–1949 között a *Szabad Művészet* folyóirat főszerkesztője, 1948–1949-ben az Iparművészeti Főiskola tanára volt. 1949–1956 között a Magyar Képzőművészeti Főiskola vezetője – egykori avantgárd elveit megtagadva a hivatalos művészetpolitika doktriner kiszolgálója – lett. 1953-tól kezdte el festeni a *Korszerűsített klasszikusok* című sorozatát, mely kitűnő stílusérzékkel ugyan, de rosszízűen gúnyolódott a modern képzőművészet alkotóin. Bár mindvégig kitartott az avantgárdot bíráló nézetei mellett, az 1960-as években a megnövekedett műkereskedelmi érdeklődés miatt több replikát készített korai alkotásairól.

Ellentmondásos pályafutása ellenére expresszív grafikái, konstruktivista művei, reklámgrafikai tevékenysége révén a magyar és egyetemes avantgárd kiemelkedő képviselőjét tisztelhetjük benne.

Pataki Gábor

Ajánlott irodalom: Hevesy Iván: Bortnyik Sándor albuma. *Nyugat*, 1921/13.; Borbély László: *Bortnyik*. Bp., 1971.; Körner Éva: *Bortnyik Sándor*. Bp., 1975.; Bakos Katalin: Bortnyik Sándor két (?) arca. *Magyar Szemle*, 2017/2.

FODOR JÓZSEF

(Lakócsa, 1843. július 16. – Budapest, 1901. március 20.)

Galántai Fodor József akadémikus neve – Semmelweis Ignác mellett – talán a legismertebb 19. századi orvostársadalmunkból. Orvosi tanulmányait a második bécsi orvosi iskola virágzásának utolsó időszakában végezte Bécsben, illetve Pesten. 1865-ben orvosdoktorrá avatták és megszerezte a szülész-, sebész- és szemésmesteri oklevelet is. Fodor közegészségügyi eszméinek Markusovszky Lajos volt a legelkeszebb pártfogója és ösztönzője, egyben túlzásainak tompítója. 1870-ben nyugati tanulmányútra küldték, ahol először Münchenben Pettenkoffer közegészségtani előadásait hallgatta, majd Liebig mellett a higiénéhez szükséges kémiai vizsgálati módszereket sajátította el.

Hazatérése után, alig 29 éves korában, az újonnan alakult kolozsvári egyetem államorvostan-tanárává nevezték, majd a Budapesten felállított közegészségtani tanszék élére került. E tanszék Max Pettenkoffer müncheni intézete után a második volt Európában, de az első kontinensünkön, ahol kötelező szigorlati tárgyként szerepelt a közegészségtan tantárgy.

Fodor a klasszikus higiéniai kérdéseket módszertani szempontból vizsgálta, és bár mesterének tekintette Pettenkoffert, mégsem fogadta el feltétlenül annak teóriáját. Pettenkoffer és Virchow még kétkedéssel fogadták az egymás után felismert csírák kórokozó szerepét, velük szemben ő – Koch és Pasteur hatására – már a bakteriológia segítségével tanulmányozta a járványt.

Összefüggést sejtett a talaj–víz–levegő szennyezettség, a különféle mikroszkopikus gombák és a járványok között. Halber gombaelméletét figyelembe véve megállapította, hogy a gombák tényezőként játszanak szerepet a járványoknál. Az immunológiával foglalkozott akadémiai székfoglaló beszédében (1883), bebizonyította, hogy a fertőző baktériumok az egészséges állat vérében – annak biokémiai hatására – elpusztulnak. Ma már ebben a kérdésben más az orvostudomány felfogása, Fodor kutatásai mégis kétségtelenül elismerést érdemelnek, mivel vizsgálatai hozzájárultak az immunológia megerősítéséhez.

Az egészségvédelem belől fontos kérdésnek tekintette az anya- és csecsemővédelmet. Szót emelt a nők helytelen munkábaállítása és munkakörülményei ellen. A végsőig ellenezte a gyermekmunkát. Az iskolaegészségügyi elképzelései, az iskolaorvosi tanfolyamok szervezése, az egészségtan oktatásának megvalósítása életművének csak egy részét jelentik, mégis egyedülállóak voltak a világon.

Közelíti tevékenységének egyik sikere, hogy kezdeményezésére 1886-ban létrejött az Országos Közegészségügyi Egyesület, amelynek elnökévé – a pesti orvosi iskola fő támaszát – Trefort Ágostont választották, míg a főtájkára és lapjuk szerkesztője maga Fodor József lett. Széles körű tudományos és ismeretterjesztő tevékenységére jellemző, hogy 1882 és 1892 között ő szerkesztette az *Orvosi Hetilap*ban megjelent „Közegészségügyi és Törvényszéki Orvostan” című mellékletet. A 19. század utolsó évtizedében főtájkára volt a Természettudományi Társulatnak, s szerkesztője a *Természettudományi Közlemények*.

Fodor Józsefnek, a cambridge-i tudományegyetem díszdoktorának nevét viseli az Országos Közegészségügyi Központ, ifj. Vastagh György róla készült szobra a Gutenberg téren áll, nevét emlékérem is őrzi.

Fodor József

Goszleth István felvétele, 1885 körül
MNM

Kapronczay Károly

Ajánlott irodalom: Högyes Endre: *Fodor József*. MTA Emlékbeszéd. Bp., 1903.; Hahn Géza – Melly József: *Fodor József élete és munkássága*. Bp., 1965.; Kapronczay Károly: *Fodor József (1843–1901)*. In: *Historia Medica Hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából*. Szerk. Antall József et al. Bp., 1988.

FRAKNÓI VILMOS

(Ürmény [Nyitra vármegye], 1843. február 27. – Budapest, 1924. november 20.)

Fraknói Vilmos

Révész R. Ella felvétele, 1924
NMN

Fraknói (1874-ig Frankl) Vilmos édesapja zsidó uradalmi orvos volt. Nagyszombatban és Esztergomban a Bencés Gimnáziumban – itt keresztelkedett ki – végezte középiskolai tanulmányait. Pesten a központi papnevelő intézetben tanult teológiát, a tudományegyetemen történelem–latin szakos tanári diplomát és doktori címet (1864) szerzett. 1865-ben szentelték pappá. A nagyszombati érseki főgimnázium és az esztergomi papnevelő intézet tanára (1865–1873), 1875–1879 között a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának (a mai Országos Széchényi Könyvtárnak) az őre (vezetője), később a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője (1897–1915). Nagyvárad kanonok (1878), szekszárdi címzetes apát (1879), arbei választott püspök (1889), krasznai főesperes (1898), szentjobbi javadalmas apát (1900-tól). 1870-től az MTA levelező, 1873-tól rendes tagja, 1879-től 1889-ig főtitkára, 1889 és 1892 között másodelnöke. 1878-tól 1890-ig Nagyváradon, 1890 és 1910 között Olaszországban élt. Nagyváradon a múzeum alapításának, a várbán folytatott ásatásoknak és a helyi közgyűjtemények gyarapításának egyik fő támogatója. Rómában magánalapításként hozta létre 1895-ben az első külföldi magyar intézetet, a főként a vatikáni magyar levéltári források kutatását szolgáló

– de művész ösztöndíjasokat is fogadó – Római Magyar Történeti Intézetet, amelyet 1912-ben az MTA-nak adományozott. 1918-tól 1921-ig a bécsi magyar vonatkozású műkincsek sorsáról folytatott tárgyalások magyar bizottságának első elnöke. Végrendeletében vagyonát a Szent István Akadémiára hagyta.

Historikusként a magyar történelem szinte valamennyi korszakával – konzervatív katolikus, többnyire Habsburg-barát szellemben – foglalkozott. Elsősorban a politika-, az egyház- és a diplomáciatörténeti vonatkozások érdekelték. Tudományszervezői, kiterjedt szerkesztői munkája (többek között az akadémiai évkönyveket és értesítőket, az *Értekezések a történeti tudományok köréből* című sorozatot gondozta), valamint forráskiadó tevékenysége is jelentős (megjelentette például a *Magyar Országgyűlési Emlékek* tíz [1874–1890] és a vatikáni magyar okmánytár, a *Monumenta Vaticana* négy kötetét [1884–1899]). Külföldi kutatásai során rengeteg hungarika anyagot gyűjtött és tett közzé. Legfontosabbnak *A Hunyadiak és a Jagellók koráról* írott műveit tartotta (e címmel jelent meg összegzése *A magyar nemzet története* IV. köteteként 1896-ban) – különösen a Mátyás királyról szóló életrajzát (1890). E vélekedését az utókor is osztja, bár a középkori magyar műveltségről, a Szentszék és Magyarország 1000 és 1689 közötti kapcsolatairól, valamint – mások mellett – Pázmány Péterről, Werbőczy Istvánról, Bakócz Tamásról, II. Rákóczi Ferencről, Martinovics Ignácról, Széchényi Ferencről is értekezett. Emlékére 2000-ben alapították a Fraknói Vilmos-díjat, az egyháztörténet, a teológia és a filozófia kiemelkedő képviselőinek kitüntetésére. A Fiumei Úti Sírkertben lévő sírját 2001-ben nyilvánították védetté.

Ujváry Gábor

Ajánlott irodalom: Berzeviczy Albert: *Fraknói Vilmos ig. és t. tag emlékezete*. Bp., 1927.; *Egyház, műveltség, történetírás. Válogatás Römer Flóris, Ipolyi Arnold és Fraknói Vilmos műveiből*. Vál., s. a. r., bev. Rottler Ferenc. Bp., 1981.; Szilágyi Ágnes Judit: 1877: *Fraknói Vilmos barátai és történetiszemléletének bírálói (Fraknói kontra Kossuth)*. In: Uő: *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban*. Bp., 2007.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – európai kitekintéssel*. Bp., 2011.

HATVANI ISTVÁN

(Rimaszombat, 1718. november 21. – Debrecen, 1786. november 16.)

Hatvani István a debreceni Református Kollégium egyik leghíresebb és legnépszerűbb polihisztor professzora volt 1749-től haláláig. Magyarországon elsőként foglalkozott valószínűségszámítással, matematikai statisztikával és kémia tanítással. Nagyszerűek voltak elektromosságtani bemutatói. Kísérletei miatt ragadt rá az „ördögös” jelző. 1749-ben már egy „elektromozógép”-el gazdagította a Kollégium fizikaszertárát. Diákok ezreit oktatta és nevelte, erős egyénisége nagy hatást gyakorolt rájuk. Leghíresebb, európai hatású tanítványa Csernák László volt, akinek a törzsszámtáblázatáról Gauss is elismerően nyilatkozott. Másik neves tanítványa, Weszprémi István orvos lett. Ő maga Maróthy György tanítványa volt.

Legendás alakját, a róla szóló történeteket egyrészt Jókai Mór örökölte meg a *Magyar Faust* című elbeszélésében és az *És mégis mozog a Föld* című regényében, másrészt Arany János, a debreceni Kollégium egykori diákja.

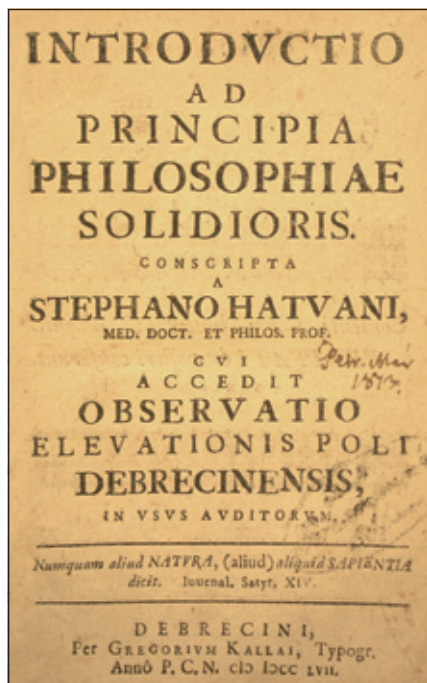
Hatvani Bázelen végzett teológiát, majd doktorált. Orvosi diplomát *A betegségeknek az arcról való felismerése* című dolgozata alapján szerzett. Itt került kapcsolatba a Bernoullikkal, a kor híres matematikusaival. Felsőfokú tanulmányait Hollandiában folytatta, Leidenben Pieter van Musschenbroek tanítványa volt. Tanulmányainak befejezése után visszatért Magyarországra. Elfogadta a debreceni kollégiumi professzorságot.

1749. január 17-én tartott székfoglaló beszédében megtaláljuk munkásságának összes alapelvét. Ezek egy részét az *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe, 1757) című könyvében részletesen is kifejtette. Magyarországon elsőként közli a valószínűségszámítás elemeit, másrésztől elkészíti az első magyar statisztikai értékelést. Elemzi a születések számának alakulását és az élete első évében elhalálozott csecsemőknek a számát. Arra a következtetésre jut, hogy Debrecen levegője rossz. Orvosként értékelte az 1750-es években epilepsziában, himlőben és kanyaróban megbetegedettek számát. Kifejtette, hogy a meteorológiai megfigyelések alapján betegségeket és viharokat előre lehet jelezni. A könyvhöz egy függelék is csatlakozik *A debreceni pólus magasságának megfigyelése* címmel, amelyben a Sarkcsillag Debrecenben észlelt magasságának és egy bot árnyékának a segítségével igen nagy pontossággal ki tudta számolni Debrecen földrajzi szélességét, amely szerint 47° 25'. A mai pontos érték: 47° 33'.

Gyakorló orvosként is ismert volt, diákkórházat alapított. Közel 200, általa előállított vegyi összetételű receptjét ismerjük. Könyvet írt a Nagyvárad melletti termálvizkekről. Lelkipásztorként sokszor prédikált a debreceni templomokban és úrvacsorát is osztott. Sírkövét a debreceni Református Kollégiumban őrzik. A Varga Imre által készített szobrát a Debreceni Egyetem parkjában állították fel.

Kántor Sándorné

Ajánlott irodalom: Tóth Béla: *Hatvani István*. Bp., 1977.; A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk. Kocsis Elemér. Bp., 1988.; Gyarmathi Borbála: *Hatvani István (1718–1786)*, www.atomki.hu/hatvani; Hatvani István: *Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe*. Ford. Tóth Péter. Bp., 1990.; Kántor Sándorné: *Híres matematikatanárok és tanítványok a debreceni iskolákban*. Bp., 2007.

Az Introductio ad principia philosophiae solidioris (Debrecen, 1757) címlapja
BME OMIKK

HORTHY MIKLÓS

(Kenderes, 1868. június 18. – Estoril [Portugália], 1957. február 9.)

Horthy Miklós

Szokol Vilibáld olajfestménye, 1930-as évek
MNM

Alap- és középfokú tanulmányainak befejezése után 1882 és 1886 között végezte el a fiumei Haditengerészeti Akadémiát. Ezt követően különféle tengeri és szárazföldi beosztásokban teljesített szolgálatot, miközben fokozatosan lépett előre a ranglétrán. 1909 és 1914 között Ferenc József szárnysegédje volt. Az első világháború idején a Novara gyorscirkáló parancsnokaként több győzelmet is aratott, amelyek közül az 1917. május 15-i otrantói ütközet emelhető ki. IV. Károly 1918. február 27-én soron kívül ellentengernaggyá léptette elő és flottaparancsnoknak nevezte ki. Haditengerészeti karrierje 1918. október végén ért véget.

1919-ben az ellenforradalom szimbolikus vezéralakja, a Nemzeti Hadsereg fővezére lett. 1920. március 1-jén választotta meg a nemzetgyűlés Magyarország kormányzójának. Az 1920-as évek második felében alapvetően reprezentatív szerepet töltött be a politikai rendszerben, míg a korszak első éveiben és a gazdasági világválságot követően aktívabb szerepet játszott a kormányzati politika alakításában. 1921-ben nem támogatta, hogy IV. Károly visszatérjen a magyar trónra. Horthy Miklós politikai nézeteit kormányzóként az antibolsevizmus, a rendpártiság (a fennálló politikai és társadalmi berendezkedés megőrzése) és az antiszemitizmus határozta meg, de ennek fontos eleme volt a területi revízió támogatása is. Az 1930-as évek második felében Magyarország Németországhoz való közeledését kizárólag a revíziós célok érdekében támogatta. 1941. június 26-án, Kassa bombázását

követően Horthy Miklós döntött – érdemi vizsgálat nélkül – Magyarország hadba lépéséről. 1944. március 19., Magyarország német megszállása után nem mondott le, továbbra is gyakorolta államfői jogait, kivételt a zsidóság sorsával kapcsolatos döntéshozatal jelentett. Ebben ugyanis nem kívánt részt venni. A vidéki zsidóság deportálását július elején állíttatta le, addig nem tett semmit ennek megakadályozására. Október 15-én sikertelen kísérletet tett a szövetségesek oldalára való átállásra. Ezt követően a németek foglyaként élt a családjával Bajorországban. 1949-ben a Horthy család Portugáliában telepedett le.

Horthy Miklós a 20. századi magyar történelem egyik legellentmondásosabb megítélésű személyisége. 1919 és 1944 között kultusz övezte; a róla alkotott hivatalos kép akkor teljes mértékben pozitív volt. Ez 1945 után gyökeresen megváltozott: a negatív Horthy-ábrázolás került domináns, majd a kommunista hatalomátvétel után hegemon helyzetbe. A konszolidált Kádár-korszakban és a rendszerváltozás után már megjelenhettek olyan, kiegyensúlyozottságra törekvő történeti szakmunkák is, amelyek a kizárólagosan pozitív vagy negatív megközelítések helyett összetettségében értékelték Horthy Miklós életművét. Horthy legnagyobb érdeme Bethlen István miniszterelnökké való kinevezése, tehát a konzervatív konszolidációs politika támogatása volt, míg megítélésének negatív oldalát elsősorban az 1944-es német megszállás utáni, a magyar zsidóság deportálásával kapcsolatos passzivitása jelenti.

Turbucz Dávid

Ajánlott irodalom: Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Bp., 2001.; Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Bp., 2014.

JANKÓ JÁNOS

(Pest, 1868. március 13. – Borszék, 1902. július 28.)

A budapesti egyetemen földrajzi tanulmányokat folytatt. Tudományos tevékenységét már egyetemista korában megkezdte: Egyiptomba, majd Tripoliszba és Tuniszba utazott (1888–1889), ahol antropológiai kutatásokat végzett. 1890-ben az angol és francia föld- és néprajzi intézményeket tanulmányozta. Jórészt utazásainak eredménye Benyovszky Móricról, a 18. század nagy magyar utazójáról írt alapvető tanulmánya, amellyel elnyerte a doktori címet. Oklevele megszerzése után a budapesti egyetemen Lóczy Lajos mellett a földrajz tanársegédjeként működött, és tizenegy éven át látta el a Földrajzi Társaság titkári tisztét.

1894-től a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályán (Néprajzi Múzeum) dolgozott, majd annak osztályigazgatója lett. Néhány év alatt 30 000 válogatott tárggyal gyarapította a gyűjteményt, és a múzeum területét egyre növelve gondoskodott megfelelő elhelyezésükről. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya Értesítőjének* a szerkesztője volt 1900 és 1902 között. Beutazta egész Magyarországot és irányította a városligeti Millenniumi kiállítás néprajzi falujának építési munkálatait. 1896-ban néprajzi gyűjteményeket tanulmányozott Helsinkiben és Oroszországban. Részt vett Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai expedíciójában (1898). Az út során az Ob és az Irtis vidékén néprajzi és antropológiai gyűjtést folytatott az osztályok (hantik) között és értékes kollekciót hozott haza. Megírta Kalotaszeg, Torockó és Aranyosszék, valamint a Balatonmellék néprajzi monográfiáját, és korszakos jelentőségű összehasonlító tematikus feldolgozást készített a halászatról. 1901-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségén országos néprajzi szakfelügyelő lett. Irányította és végezte a kolozsvári, a jászberényi és a kecskeméti múzeumok néprajzi tárggyűjtését.

Korának egyik legsokoldalúbban képzett, nagy nemzetközi tapasztalattal és jó terepismerettel rendelkező magyar etnográfusa volt. Az összehasonlító tárgyi néprajz egyik első hazai művelőjeként működött. Megalapozta a tudományos igényű magyarországi néprajzi muzeológiát. Tudományos kutatóhelyé szervezte az addig korszerűtlen szemlélettel vezetett Néprajzi Múzeumot, megalapítva a fényképtárat és könyvtárat is. Hazai megindítója volt az anyagi kultúrában az összehasonlító kutatásoknak, azon belül elsősorban a finnugor összehasonlító vizsgálatoknak. Néprajzi tájmonográfiái komplex – nyelvi, antropológiai, földrajzi adatokra is támaszkodó – szemléletet honosítottak meg. Terepmunka közben, székelyföldi gyűjtőúton érte mindössze 34 éves korában a halálos betegség.

Jankó János néprajztudomány rövid életű, de hatalmas munkásságú alakja, aki munkában eltöltött alig több mint egy évtizede alatt is többet kutatott, írt, szervezett, mint mások egy egész hosszú élet során. Emlékére a Magyar Néprajzi Társaság Jankó János-díjat alapított, melyet fiatal néprajzkutatóknak adományoznak kiemelkedő tudományos teljesítményük elismeréséül.

Kemecsi Lajos

Jankó János

Uher Ödön felvétele, 1900 körül

MNM

Ajánlott irodalom: Jankó János: *Utazás Osztjákföldre 1898*. Bev., a szöveget gond. ifj. Kodolányi János. Series Historica Ethnographiae, 11. Bp., 2000.; Kodolányi János: Jankó János a néprajztudós. *Néprajzi Értesítő*, 1968.; Balassa Iván: *Jankó János. A múlt magyar tudósai*. Bp., 1975.; Paládi-Kovács Attila: Jankó Jánosról – száz év múltán. *Ethnographia*, 1993.; Hála József – Kodolányi János (szerk.): *Úton a szibériai atyafiakhoz: Jankó János oroszországi levelei*. Documentation Ethnographica, 16. Bp., 2001.

KÁRMÁN JÓZSEF

(Losonc, 1768. március 14. [?] – Losonc [?], 1795. június 3. [?])

Kármán József képzeleti arcképe

Rusz Károly fametszete

(*Vasárnapi Ujság*, 1871)

Református lelkészcsaládban született, a család jó kapcsolatot ápolt a Rádayakkal, ami az író sorsára is hatással volt. Alsóbb iskoláit szülővárosában végezte, 1785-től Pesten jogot hallgatott, majd Bécsben ügyvédgyakornokként folytatta tanulmányait. 1790-ben Pozsonyban ügyvédi vizsgát tett, ezután Pesten dolgozott a Ráday család ügyvédjeként. 1792-től vett részt a budai magyar színtársulat tevékenységében, Ráday Pál igazgatása mellett. 1792-ben (vagy 1793-ban) felvételt nyert a Zur Barmherzigkeit (A Nagyszívűséghez) címzett pesti szabadtőmüves páholyba, s 1795-ig, a páholy feloszlásáig aktív tagja maradt.

1794-ben Pajor Gáspárral közösen *Uránia* címmel folyóiratot indított, s szerkesztői feladatai mellett a közölt cikkek nagy részét ő maga írta vagy fordította, jórészt név nélkül, így az életmű hitelességében néhol kételyek támadhatnak. A lap elsősorban a női olvasóközönséget célozta meg; Festetics György támogatásával, a váci Ambró-féle nyomdában készült, így hamar országosan elterjedhetett, noha összesen három száma jelent meg. Az 1795 tavaszán megszerkesztett negyedik szám anyagi források hiányában már nem kerülhetett sajtó alá.

Ez év áprilisában meghalt Kármán édesapja, emiatt Kármán Losoncra utazott. Időközben, május 5-én feloszlott a pesti páholy, az utolsó jegyzőkönyv szerint ekkor még Losoncon volt. Ez az utolsó biztos hír róla, halála körülményei tisztázatlanok.

Legismertebb műve a *Fanni hagyományai* című napló- és levélregény, amelyet 1794-ben az *Uránia* közölt folytatásokban. A lírai tónusú prózában írt regény hősnője egy nemes kisasszony, aki távoli vonzalmat érez egy fiatalember, T-ai Józsi iránt, s az ő elvesztését nem éli túl. Fanni írott reakciói egyrészt saját lelki labilitását, másrészt az őt körülvevő társadalom torzulásait tükrözik, alakjában a petrarkista, de immár női szerepként értelmezett hagyomány keveredik az érzékenység embereszményével. *A nemzet csinosodása* (*Uránia*, 3. szám, 1795) név nélkül jelent meg; Toldy Ferenc tulajdonította elsőként Kármánnak. A programírás – valószínűleg részben fordítás – jól összefoglalja a 18. század végi progresszív, kritikus szellemű magyar művelődési törekvéseket, s drámai hangon emel szót a műveletlen és félművelt magyarság, a provincializmus ellen. Együttal a klasszikus és felvilágosodás kori európai irodalommal való sokrétű kapcsolatokra utal, jelölt és jelöletlen idézetek segítségével. Kármán *Bölcsészeti végrendelete* (Das philosophische Testament) is fennmaradt egy 1787-es kéziratban, diákkori jegyzetei között.

Csörsz Rumen István

Ajánlott irodalom: Gálos Rezső: *Kármán József*. Bp., 1954.; Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998.; Devescovi Balázs: *A mítosz és Fanni. A Kármán József körüli legendák és a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése*. Bp.–Szeged, 2000.; *Első folyóirataink: Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999.; *Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok II.* Szerk. Tüskés Gábor, Lengyel Réka. Bp., 2015.

KÁROLYI SÁNDOR GRÓF

(Olcsvaapáti, 1669. szeptember 2. – Erdőd, 1743. szeptember 18.)

Kuruc, majd császári tábornagy, emlékiratíró. Régi, Kelet-Magyarországon birtokos, a Kaplony nemzetségből származó katolikus nemes, 1609-ben bárói címet szerzett család tagja. Az ungvári, a kassai és a pozsonyi jezsuita gimnáziumban végzett, tanulmányai a kuruc háborúk miatt szakadtak félbe.

Első fontos tisztsége Szatmár megye örökös főispánysága volt, amelyet apja lemondása után, 1687-ben nyert el. 1703. június 7-én Dolhánál szétverte a kuruc sereget, de már az év őszén csatlakozott Rákóczi Ferenc mozgalmához, amelyben később több fontos katonai tisztséget töltött be, annak ellenére is, hogy nem bizonyult igazán szerencsés hadvezérnek. 1704-ben a dunántúli mezei hadak generálisa, altábornagy. 1705-ben tábornagy, a tiszántúli csapatok főparancsnoka. Ugyanebben az esztendőben a szécsényi országgyűlés után szenátor, ősztől erdélyi főparancsnok. 1707-ben átmenetileg a kassai főkapitányságot irányította. 1708-ban a kuruc csapatok erdélyi főparancsnoka. 1711 tavaszán a Magyarországon maradt legmagasabb rangú kuruc vezetőként – a fejedelem felhatalmazásának birtokában, de annak akarától végül eltérve – tárgyalta a békéről Pálffy János császári tábornokkal, és kuruc részről első helyen írta alá a szatmári békét (1711. május 1.). 1712-ben grófi címet és császári altábornagyi kinevezést kapott, jelentős birtokadományokban részesült. Az 1722–1723-as országgyűlésen a gazdasági és hadi albizottság elnökeként működött. Az 1723-ban alapított helytartótanácsnak a haláláig tanácsosa maradt, ugyancsak 1723-tól lovassági tábornok. 1734-től egy huszárezred tulajdonosa. 1741-ben tábornaggyá nevezték ki.

Károlyi Sándor a szatmári békekötésben játszott szerepe miatt a magyar történelem vitatott személyiségei közé tartozik, sokan ma is a kuruc mozgalom árulóját látják benne. Ugyanakkor 1711-et követő befolyását egykori kuruc társai hazatérésének elősegítésére használta fel. Nagy munkabírása, gyors felfogóképessége, kompromisszumkészsége, a kuruc államapparátusban szerzett tapasztalatai lehetővé tették, hogy komoly szerepet játsszon az 1711 utáni igazgatási és gazdasági reformok kidolgozásában. Részben örökölt, részben adományba kapott – valamint ügyes hitelügyletei révén vásárolt – birtokai kezelésére kiemelt figyelmet fordított. Nagy arányú telepítéseket hajtott végre rajtuk, így neki köszönhető a Szatmár megyei német települések többségének létrejötte. Hithű katolikusként támogatta a minorita rend kelet-magyarországi térnyerését, a piaristák és az irgalmasok nagykárolyi letelepedését, de a klarissza rend pesti kolostorát is ő alapította. Naplói, életrajzi feljegyzései nemcsak személyes életének forrásai, de fontos adalékokat szolgáltatnak a kor történetének megismeréséhez is.

Fazekas István

Ajánlott irodalom: *Gróf Károlyi Sándor önéletrása és naplójegyzetei 1669–1740.* I–II. Kiadta Szalay László, Pest 1865; Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor.* Bp., 1988.

Károlyi Sándor gróf

Ismeretlen mester olajfestménye,

19. század első fele

MNM

KISS JÓZSEF

(Mezőcsát, 1843. november 30. – Budapest, 1921. december 31.)

Kiss József

Kozmata Ferenc felvétele, 1883 körül
MNM

Költő, szerkesztő, a Petőfi Társaság 1877-ben, a Kisfaludy Társaság 1914-ben választotta tagjai közé. Apja zsidó valóságú kereskedő, anyja litvániai származású zsidó kántor lánya. Szülei rabbinak szánták, ezért Miskolcon, Csornán és Jánosházán kezdte meg héber tanulmányait, de kamaszkorában Bécsbe szökött. Hazatérése után a rimaszombati gimnáziumban és a debreceni református kollégiumban tanult. 1862-ben azonban – apja halála után – anyagi problémák miatt kénytelen volt tanulmányait abbahagyni, és több vidéki városban házitánítói munkát vállalni. 1867-ben Pestre ment, hogy kiadassa verseit (*Zsidó dalok*), de ezek nem hozták meg számára a várt sikert, így 1868-ban Pesten nyomdai korrektorként helyezkedett el. 1870-től 1873-ig a *Képes Világ* szerkesztőjeként dolgozott. 1873-ban megnősült, súlyos anyagi és egészségügyi problémák között írta meg – Szentesi Rudolf álneven – *Budapesti rejtelmek* című regényét. Toldy Ferenc közbenjárásával 1875-ben a Kisfaludy Társaság ülésén felolvasták *Simon Judit* (1874) című balladáját, amivel ismertebbé vált irodalmi körökben. (Mérci Adolf 1915-ben – azonos címmel – filmet is rendezett a ballada nyomán.) 1876-tól a temesvári zsidó hitközség jegyzője, majd visszatért Budapestre és 1882-től a Magyar–Francia Biztosító Társaság hivatalnokaként 1889-ig, 1890-ben elindította *A Hét* című hetilapot, amelynek alapítója és szerkesztője is haláláig.

Pályája kezdetén Arany és Petőfi hatása érződik, a századforduló tájékán a szimbolizmus és impresszionizmus is megmutatkozik alkotásain. Balladáiban részben a vidéki zsidóság életének eseményeit ábrázolta (*Dal a szegény Arjáról*; *Simon Judit*); de népszerűek voltak nem zsidó tematikájú munkái is (*Szomor Dani*; *Ágota kisasszony*). Verses elbeszéléseiben a népiességet már mellőzve inkább nagyvárosi témákból merít (*De profundis*; *Mese a varrógépről*). Szerelmi költészetének talán legszebb darabjai a feleségéhez írt *Nebéz órán* és kései szerelméhez szóló *Ó, miért ily későn?* című versek. Műveinek középpontjában a mellőzöttség (*Dalaim*), a patriotizmus (*Stanzák*) és a zsidósághoz való viszonya áll, utóbbiakban az azonosulás (*Jehova*), olykor az önirónia (*Legendák a nagyapámról*) vagy éppen a panaszkodás (*Az ár ellen*) hangja a jellemző.

Kiss József *A Hét* szerkesztőjeként olyan társadalmi, irodalmi és művészeti közlőnyt adott ki, amely a Nyugat megindulásáig (1908) a magyar irodalom egyik legfontosabb fórumának számított. Célja volt a nyugat-európai – főleg a francia – és az orosz irodalom eredményeinek megismertetése a magyar közönséggel. Cikkírói gárdájában helyet kapott többek között Alexander Bernát, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Erdős Renée, Kozma Andor, Mikszáth Kálmán, Ady Endre, Babits Mihály, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond. Színvonalas írásaikkal *A Hét* az olvasóközönség kedvelt lapjává vált.

Antal Alexandra

Ajánlott irodalom: Rubinyi Mózes: *Kiss József élete és munkássága*. Bp., 1926.; Imre László: *A magyar verses regény*. Bp., 1990.; Szakonyi Eszter: *A zsidó folklór Kiss József verseiben*. Új Horizont, 1996.

KOLLÁR ÁDÁM FERENC

(Terhely [Tyerhova, Trencsén vármegye], 1718. április 15. – Bécs, 1783. július 13.)

Alsóbb iskoláit Besztercebányán és Selmecbányán végezte, majd Nagyszombatban folytatta tanulmányait, ahol 1737-ben belépett a jezsuita rendbe. Innen Bécsbe került, bölcseletet, keleti nyelveket és teológiát tanult. Miután 1748-ban kilépett a rendből, életének következő évtizedeit a tudományok művelésének szentelte. Különösen kitűnt a történelem, a jog, az egyháztörténet, a héber és a török nyelvek ismeretében. 1748-ban előbb a bécsi Udvari Könyvtár első írnokának nevezték ki, majd a következő évben második örré, s 1758-ban első örré lépett elő. 1773-ban nyerte el a könyvtár igazgatói pozícióját, s ezzel együtt megkapta az udvari tanácsosi címet is. Érdemei elismeréseként 1776-ban Mária Terézia nemesi rangot és birtokot (Keresztény községet) kapott, s immáron a natio Hungarica tagjaként felvette a „keresztényi” előnevet.

A Magyar Királyság területén született Kollár nemcsak Hungarusnak vallotta magát, hanem több esetben szlávnak (gente Slavus) is, ugyanakkor egész életműve azt példázza, miként lehetséges két nemzet kulturális értékeit napvilágra hozni, s azokat mind szűkebb hazájával, mind Európa művelt nemzeteivel megismertetni. Tudományos munkásságában kiemelt helyet foglal el a középkori és kora újkori magyar történelemmel kapcsolatos kútfők szisztematikus gyűjtése, átírása, rendszerezése. E több évtizedes munka eredménye egy 25 kötetből, két részből álló oklevélgyűjtemény lett (*Diplomatarium Hungariae; Summarium diplomatum Hungariae*), amelynek magyarországi kiadása végül nem valósult meg. Tapasztalatai, a magyarországi tudományosság felemelésének vágya ösztönözte arra, hogy külföldi példák nyomán hazai tudós társaságot hozzon létre. 1763-ban „Magyarország természeti, geográfiai, topográfiai viszonyainak, történeti forrásainak tanulmányozására”, a vonatkozó tudományos kutatások koordinálására kidolgozta egy Societas litteraria vagy Societas Hungarica megalapításának tervét, amelynek tagjai vallási és nációbéli hovatartozástól függetlenül az egész országra kiterjedő tudós levelezés útján tartották volna a kapcsolatot.

Miként oklevélgyűjteményének kiadása, úgy a tudós társaság alapítására irányuló törekvései sem jártak sikerrel. Mindebben közrejátszhatott az 1764–1765. évi országgyűlés megnyitása előtt röviddel megjelentetett, Magyarország évszázados alkotmányát, a nemesség előjogait megkérdőjelező, s magát a klérust is erőteljesen bíráló műve (*De originibus et usu perpetuo potestatis...*). A kötet nyomán kirottan heves vita és az ellene irányuló támadássorozat következett, Kollár Magyarországon a rendek körében élete végéig nemkívánatos, „hitelét vesztett”, Bécs érdekeit minden eszközzel kiszolgáló személy lett. Az udvar formailag meghátrált, Magyarországon betiltotta a munkát, s óvakodott Kollárt a politikai nyilvánosság elé engedni, de tanácsadói szerepkörben továbbra is felhasználta. A háttérből volt kénytelen irányítani az általa 1771-ben Bécsben indított, első önálló formában megjelenő tudományos-ismeretterjesztő német nyelvű folyóiratot (*Allergnädigst privilegierte Anzeigen*). Szerepet vállalt a Habsburg Birodalom oktatási reformjának, a Ratio Educationisnak a kidolgozásában is.

Krász Lilla

Ajánlott irodalom: Szelestei N. László: *Irodalom- és tudányszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790.* Bp., 1989.; *Kollár Ádám Ferenc levelezése.* S. a. r., bev. és jegyz. Soós István. Bp., 2000.

Kollár Ádám

Joseph Hauzinger olajfestménye, 1779

MNM

KOMOR MARCELL

(Pest, 1868. november 7. – Deutschkreutz [Sopronkeresztúr], 1944. november 29.)

Komor Marcell

Ismeretlen felvétele, 1896

Magántulajdon

Diplomáját 1891-ben szerezte a Műegyetemen. 1895-től Lechner Ödön mellett dolgozott. Jakab Dezső építésszel – akit Francsek Imre irodájából ismert – a szentesi Petőfi szálló és vigadó (1896–1899) kiviteli tervein dolgozott először együtt. Társulásuk 1918-ig állt fenn.

Komor és Jakab a lechneri szecesszió formanyelvéből kiindulva fokozatosan találtak rá saját stílusjegyeikre. A kor kedvelt épülettípusa volt a sokszor többfunkciós (vigadóval, színházzal, bérházzal egybeépült) szálloda. A szentesi közös munka (1896–1899) után készítettek illet Nagyváradon (1906, 1907–1908). A Fekete Sas szálló és vigadó két tömbjét vas-üveg lefedésű passzázs kapcsolja össze. Számos takarékpénztár, banképület tervezése kötődik a nevükhöz: így a Szabadka vidéki Kereskedelmi Bank (1907) vagy a temesvári Kereskedelmi Bank (1907–1908). Továbbá a budapesti Munkásbiztosító Pénztár (később OTI) monumentális épülete (1912), amely utóbb az eredeti saroképület tükröképéként kialakított bővítést kapott, a kettő között hatalmas toronnyal (1929–1931, Komor János, Sós Aladár). Egyleti épületek körében az első munkájuk a kecskeméti iparosotthon épülete volt (1905–1907). Városházák, megyeházák köréből első jelentősebb alkotásuk a szabad-

kai városháza (1908–1910). Aszimmetrikusan elhelyezett hegyes gúlisakú tornya az itáliai campanilék leszármazottja. Ezzel egy időben készült el a marosvásárhelyi városháza (1906, 1907–1909). Itt az építészkézjegyet látjuk az épület főhomlokzatának toronnyal aszimmetrikussá tett nézetében.

Marosvásárhely főterének másik jelentős épülete Komorék talán legtöbbet idézett műve, a Kultúrpalota (1908–1910, 1910–1913). Tömegalakítása, szerkesztése, anyaghasználat, díszítésmódja a korábbi épületek motívumainak továbbfejlesztése. Az épület komplex kulturális funkcióját a külső és a belső képzőművészi programja is kifejezi. A kor jeles művészei (részben a gödöllői művésztelep tagjai) működtek itt együtt (Körösfői Kriesch Aladár, Nagy Sándor) egyfajta összművészeti alkotást hozva létre. A belsőben a magyar és székely népmese- és mondakincsből merítő alkotások, valamint a magyar művészet és tudomány panteonját megjelenítő portrék jelennek meg. Hasonlóan fontos, ám mára a felismerhetetlenségig átalakított kulturális épület a budapesti volt Népopera (ma Erkel Színház, 1911). Komor és Jakab számos zsinagógát terveztek, melyek közül a legjelentősebb a szabadkai (1901–1902), az első magyarországi szecessziós zsinagóga. Magánmegrendelésre készült szecessziós lakóházaikon a modern igények kielégítését szolgáló anyaghasználat (vas, beton) a népi motívumkincsből kölcsönzött díszítéssel együtt jelent meg: Nagyvárad, Adorján Emil bérházai (1903), Budapest, Krayér Emil bérháza (1903–1904). Komor a modern építészeti nemzetközi vonulatához tartozó Bauhaus-villát is tervezett Budapesten (Árvácska utca 4., 1931–1932, Komor Jánossal).

Publicisztikai munkássága szintén jelentős. Már az 1890-es évek első felétől megjelentek írásai. Évtizedeken át felelős szerkesztője volt az 1901-ben általa alapított *Vállalkozók Lapjának*.

Papp Gábor György

Ajánlott irodalom: Gerle János: A Lechner követőkről. In: Pusztai László – Hadik András (szerk.): *Lechner Ödön 1845–1914. Emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. Bp., 1985.; Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építészete*. Bp., 1990.; Várallyay Réka: *Komor Marcell, Jakab Dezső*. Bp., 2006.

KORDA (KELLNER) SÁNDOR

(Pusztatúrszántó, 1896. szeptember 13. – London, 1956. január 23.)

1911-től a *Világ* című polgári lap filmkritikusa, itt mentora Bíró Lajos író, utóbb filmszűzseíró, dramaturg. Számos filmes lap alapítója és közreműködője volt (*Mozi*, *Mozihét*, *Pesti Mozi*), a *Mozgófénykép Híradó*ba filmelméleti cikkeket írt; magyar filmfeliratokat gyártott import filmek alá, és már 1914-ben megrendezte első filmjét (*A becsapott újságíró*). Budapesten kezdett rendezni, de nagy segítséget kapott a kolozsvári Corvin Stúdiót vezető Janovics Jenőtől, aki végül rábízta pesti részlegét.

Szinte gyerekként részese volt kora szellemi életének, megbecsülték a beérkezett írók. „A *Nyugaton* belül volt egy külön baráti társaság, amelynek tagjai [...] esténként felkerekedtek, hogy moziba menjenek. [...] Ez a baráti társaság bizonyos értelemben vezetőjének ismerte el a fiatal Korda Sándort [...]. Itt van tehát Vértés [Marcell], Major [Henrik], Bíró [Mihály], Gedő [Lipót], a rajzolók; itt van Móricz, Karinthy, Somlyó, Gábor Andor, Bíró Lajos, Kosztolányi és Nagy Lajos, mindig mindenben együtt” – írja kapcsolatait jellemezve Nemeskürty István.

1919-ben a Tanácsköztársaság filmügyi szakembere volt, ezért még abban az évben emigrálni kényszerült. Bécsben lett elismert európai rendező, majd a tengerentúlon próbált érvényesülni. Amerika és a hollywoodi produceri rendszer azonban komoly kulturális sokkot és honvágyat ébresztett benne. Visszatért Európába, Londonban telepedett le, ahol két testvérével, Korda Vincével és Zoltánnal, valamint Bíró Lajossal megalapították a London Films vállalatot. Ezt angol állami támogatással tették, mert az amerikai filmdömping ellen már ekkor védekezni kezdett Európa jó néhány országa.

Filmográfiájában – rendezőként vagy producerként – közel kétszáz film szerepel, olyan nagy sikerű alkotások, mint *A nagymama* (Csiky Gergely, 1916), a *Gólyakalifa* (Babits Mihály, 1917), *A 111-es* (Heltai Jenő, 1920), a *Sárga liliom* (Bíró Lajos, 1920), a *Madame Dubarry* (1927, ebben a filmben lépett először a kamera elé Marlene Dietrich), a *VIII. Henrik magánélete* (1933), *A cárnő* (Lengyel Menyhért, 1934), *A vörös Pimpernel* (Orczy Emma, 1934), *A bagdadi tolvaj* (1934) vagy a *Lady Hamilton* (1941). 1942-ben lovagá ütötték. A Brit Filmakadémia az év legjobb angol filmjéért járó díját róla nevezte el. *A bagdadi tolvaj* című film látványáért fivére, Korda Vince Oscar-díjat kapott.

Széchenyi Ágnes

Ajánlott irodalom: Michael Korda: *A szerencse fiai. A Korda testvérek regényes élete*. Bp., 1983.

Korda Sándor ifj. Horthy Miklós társaságában

Ismeretlen fényképező felvétele, 1930-as évek
Magyar Nemzeti Filmarchívum

LÉVAY JÓZSEF

(Sajószentpéter, 1825. november 18. – Miskolc, 1918. július 4.)

Lévy József

Ellinger Ede felvétele, 1885 körül

MNM

Tanulmányait 1836-ban a miskolci református gimnáziumban kezdte, ahol ezután két tanéven át köztanárként dolgozott. 1846 szeptemberében iratkozott be a késmárki jogakadémiára, s itt is fejezte be tanulmányait. 1847-ben Vadnay Lajos miskolci ügyvéd patvaristája volt, majd karrierje emelkedni kezdett: 1847 novemberétől Szemere Bertalannak, Borsod vármegye követének írnokaként, majd 1848-tól ugyancsak Szemere alatt belügyi fogalmazóként dolgozott, a trónfosztás után pedig a *Közlöny* szerkesztője lett. 1850 tavaszától másfél éven át a *Pesti Napló* alkalmazta (versei Bátor Miklós álnéven jelentek meg). 1852 júliusában a magyar irodalom tanárává választották a miskolci gimnáziumban; 1860-ban Borsod vármegye első aljegyzője, 1865-ben pedig főjegyzője lett. Tisztségét 1894-ig töltötte be, ekkor alispánná választották. 1895-ben vonult nyugalomba.

Első költői próbálkozásai 1843-ban jelentek meg a *Regélő Pesti Divatlapban* (*A koszorú, A vitéz, Éjjel*), ahol verseit Erdélyi János is elismerően fogadta. Lévy az *Életképek* szerzőgárdájához tartozott, barátságot alakított ki Arany Jánossal és Tompa Mihállyal. Első kötete 1850 őszén jelent meg *Emlékdalok de La Grange asszonynak*, majd 1852-ben első terjedelmesebb kötete *Lévy József költeményei* címmel. Életében még négy kötetet publikált: *Lévy József újabb költeményei* (1856), *Lévy József összes költeményei* (1881), *Lévy József újabb költeményei* (1897), *A Múza búcsúja* (1909). Élete végéig alkotott, hátrahagyott verseit Voinovich Géza adta ki *Lévy József utolsó versei* címmel 1925-ben.

Költészetét tiszta ízlése, a ritmus eredetisége, a nyelv gördülékenysége, zeneisége és formaérzékenysége miatt méltatja az irodalomtörténet. Költészete erényeként emelte ki Péterfy Jenő, hogy Lévy az ötvenes években nem csatlakozott a Petőfi-epigonok népes táborához.

Minden értékével együtt megrótták azonban verseinek egyhangúsága és a költői fejlődés hiánya miatt. A szélsőséges érzelmektől tartózkodó költői hang csak pályatársai búcsúztatásakor öltött ünnepélyes színeket. Mindezek ellenére a költőt nagy megbecsülés övezte: a Kisfaludy Társaság 1862-ben, az MTA 1863-ban választotta tagjának, a király pedig 1894-ben Harmadosztályú Vaskorona-renddel, majd 1911-ben a Szent István-rend kiskeresztjével tüntette ki. Legismertebb versei a *Szüretünk* és a *Mikes*.

Eredeti munkái mellett a külföldi irodalom népszerűsítésében is szerepet játszott. Részt vett a Kisfaludy Társaság Shakespeare-sorozatában: többek között a *Titus Andronicust*, *A makrancos hölgyet* és az *V. Henriket* tolmácsolta, illetve Seneca, Molière, Poe, Goethe, Robert Burns és mások alkotásaiból is fordított. Emellett sok irodalmi tárgyú cikket és tanulmányt is írt, mint a *Régi skót balladák és vándordalomszövegek* vagy az *Arany János lírája*.

Csonki Árpád

Ajánlott irodalom: *Lévy József verseiből.* Bev. Voinovich Géza. Bp., 1934.; Miklós Róbert: *Lévy József életútja.* Miskolc, 1978.; Porkoláb Tibor: *Kultusz és felejtés. Lévy József irodalmi és társadalmi státusza.* Bp., 2017.

MAKÓ PÁL

(Jászapáti, 1723. július 9. – Buda, 1793. augusztus 19.)

Kerekgedei Makó Pál 1723. július 9-én született Jászapáti. A későbbi kiváló matematikus és tankönyvszerző volt a latin nyelvű barokk elégiaköltészet magyarországi meghonosítója is.

Az elemi iskolát szülőhelyén, a gimnáziumot Egerben végezte el, majd belépett a jezsuita rendbe. A kétéves noviciátust követően az 1743/44-es tanévben humaniorákat tanult Győrben, majd a hároméves bölcsészeti fakultást végezte el Nagyszombatban. Kétévi középiskolai tanárság után teljesült régi vágya: matematikai tanulmányokat folytathatott Bécsben. Az újabb középiskolai tanári évet követően teológiát tanult Grazban, közben 1755-ben pappá szentelték. Az 1756/57-es tanévben prefektusként négy nemes ifjú matematikai tanulmányait segítette a Theresianumban. Az utolsó próbaévet követően kinevezték a nagyszombati egyetemre, ahol az 1758/59-es tanévben matematikát oktatott. Első tanítványai között volt Ürményi József is, akivel később együtt dolgozott az első Ratio Educationis megalkotásán.

1759-től Nagyszombatban, majd a bécsi egyetemen logikát és metafizikát tanított, s megírta azok tankönyveit. Az 1762/63-as tanévben a bécsi Theresianumba helyezték, ahol az első tanévben a matematika, a második évtől a matematika és a kísérleti fizika professzora lett. Ezekhez a tárgyakhoz is nagy sikerű tankönyveket írt, előbb a kétkötetes fizikát, a következő évben a matematikát. Ezek a könyvei is népszerűek voltak, és több kiadást értek meg. A felsoroltakon kívül terézianumi éveit alatt még két felsőbb matematikai tankönyvet is írt. A *Calculi differentialis et integralis institutio* (1768) éppen kétszázötven éve jelent meg, és nagy feltűnést keltett a Habsburg Birodalom matematikaprofesszorai körében. A könyv kiváló bevezetést nyújtott az érdeklődők számára, annyira, hogy még 1828-ban is tankönyvként használták Würzburgban. A *De arithmetice et geometricis aequationum resolutionibus libri duo*, vagyis az aritmetikai és geometriai egyenletek megoldásáról írt másik felsőbb matematikai műve (1770) egyike volt a kor legjobb algebráinak.

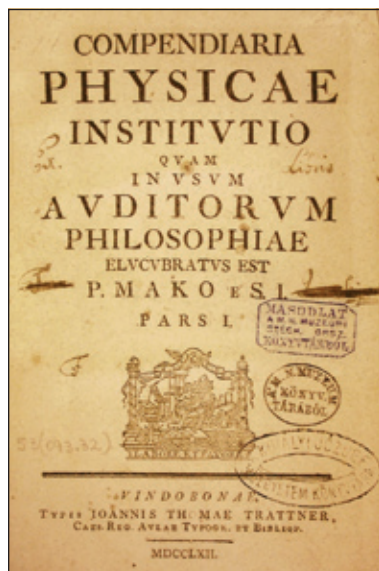
A tankönyveken túl Makó Páltól négy fizikai disszertáció is megjelent: a Föld alakjáról, a villámról és a villámvédelemről, az északi fényről és a Hold légköréről. Utolsó bécsi éveiben részt vett a Ratio Educationis munkálataiban, és tagja volt annak a bizottságnak is, amelyik előtt az egyetemi professzorságra pályázók versenyzőgát tettek.

A nagyszombati egyetem Budára helyezésekor a királynő kinevezte Makót a bölcsészeti kar igazgatójává, egyidejűleg béli apáttá és királyi tanácsossá. A kari igazgatói teendőik ellátása mellett megírta az új tanulmányi rendnek megfelelő elemi és középiskolai matematika-tankönyveket, tagja volt a Helytartótanács mellett működő tanulmányi bizottságnak, 1782-ben pedig II. József megbízta a budai egyetemen belül folytatandó mérnökképzés tantervének és tananyagának kidolgozásával. Élete végéig, 1793-ig Pest-Budán tanított az egyetemen. Elégiái és iskoladramája több kiadásban is megjelent.

A Magyar Pedagógiai Társaság napjainkban is működő matematikatanári szakosztálya Kerekgedei Makó Pál nevét vette fel. Nevét Budapesten utca is őrzi.

Wirth Lajos

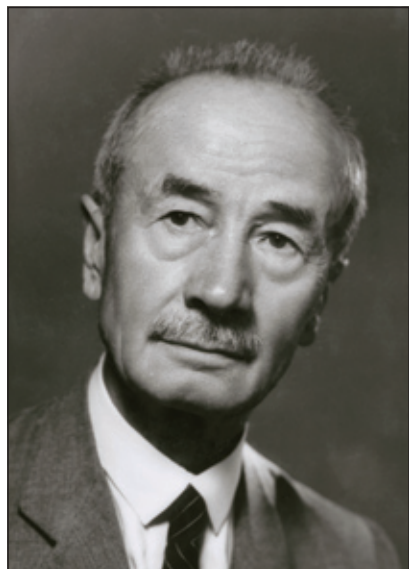
Ajánlott irodalom: M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp., 1964.; Szénássy Barna: *A magyarországi matematika története*. Bp., 1970.; Wirth Lajos: *Makó Pál élete és életműve*. Jászberény, 1997.; Wirth Lajos: *Kétszázötven éves a newtoni fizika hazánkban*. Kerekgedei Makó Pál pályaképe. *Fizikai Szemle*, 2013/7–8.

A Compendiaria physicae institutio
(Bécs, 1762) címlapja
BME OMIKK

MAREK JÓZSEF

(Vágszerdahely, 1868. március 18. – Budapest, 1952. szeptember 7.)

Marek József

Nemzeti Foto Service felvétele, 1943

MNM

Marek József Eperjesen végezte a gimnázium első hét osztályát, majd Nagyszombatban tett színleles érettségi vizsgáját követően a M. Kir. Állatorvosi Tanintézetbe iratkozott be, ahol 1892-ben állatorvosi oklevelet szerzett.

A kezdeti vágújhelyi magángyakorlat és törvényhatósági állatorvosi tevékenység után a Kőbányai Állategészségügyi Hivatal laboratóriumának vezetője lett, majd 1897-ben a földművelésügyi miniszter klinikai segédtanárrá nevezte ki. Tanári tevékenységét megelőzően a Berni Egyetemen doktori fokozatot szerzett, illetve a Bécsi Egyetem Orvos Karán belklinikai diagnosztikát hallgatott. 1899-től őt bízták meg a belgyógyászati és belkórodai előadások tartásával, valamint a Belklinika és az Ambulatórium vezetésével is, amelyet harminchat éven keresztül irányított. 1901-től főiskolai nyilvános rendes tanár, 1913–1914-ben prorektor.

Tudományos tevékenysége a belgyógyászat szinte minden területét érintette. A diagnosztikai módszerek közül a kopogtatás és a hallgatódzás alapjainak tisztázása terén végzett alapvető kutatásokat, a lovak légzacskójának belső vizsgálatára rhinolaryngoszkópot készített. A ló kólikás tünetekkel járó betegségeit oktanilag elkülöníthető kórformákra választotta szét. Kidolgozta és bevezette a gyógyító eljárások sorába a lovak gyomormosását. Részletes vizsgálatakat végzett a thromboembóliás bélbetegségek során kialakuló vérkeringési zavarok lehetséges okaira vonatkozóan.

Kiemelkedő jelentőségűek az angolkórral végzett vizsgálataik, amelyek a megelőzésre és a gyógykezelésre alkalmas módszerek bevezetését tették lehetővé. Leírta a tyúkokban előforduló ideggyulladás tüneteiben mutatkozó betegséget, amit később Marek-féle tyúkbénulásnak neveztek el. Kifejlesztett gyógyszerkészítménye *Distol* néven a korszak leghatékonyabb májmétele elleni szerévé vált.

Életének utolsó pillanataig dolgozott, 154 tudományos publikációja mellett számtalan ismeretterjesztő cikket közölt, írt tankönyvet, kézikönyvet és monográfiát. *Klinikai diagnosztika* című munkája magyarul és németül jelent meg. A Hutýra Ferencsel közösen írt *Állatorvosi belgyógyászat* című könyve 13 nyelven jelent meg, csupán német nyelven 16 kiadásban. A „Hutýra–Marek” néven híressé vált mű évtizedekig meghatározó tankönyve volt a világ állatorvosképzésének, amelyben az ismeretanyagot egységes szemléletben, legnagyobbbrészt saját vizsgálataik és tapasztalataik alapján foglalták össze.

Az MTA 1918-ban levelező, 1938-ban rendes tagjává választotta. Ugyanezen évtől az Országos Állategészségügyi Tanács elnöke, 1940-től az MTA Matematikai és Természettudományi Osztályának, majd a Biológia- és Agrártudományi Osztálynak az elnöke. Hazai és külföldi tudományos társaságok választották tagjukká, hat egyetem honoris causa doktorrá fogadta. Elsők között kapta meg a Kossuth-díj arany koszorúját, 2007-ben posztumusz Magyar Örökség díjjal ismerték el életművét.

Marek Józsefben nemcsak a nagy tudóst, hanem hazájához hű, igazi tanítómesterünket is tiszteljük. Nem fogadta el sem a Bécsi Állatorvosi Főiskola Belorvostani Tanszékének vezetését, sem a török kormány felkérését a Konstantinápolyi Állatorvosi Főiskola rektorságára. Az alma matere iránt haláláig elkötelezett tudós emlékét a Marek József Kollégium, valamint utcanevek, szobrok és díjak őrzik. Neve az állatorvostársadalomban mint „A világ állatorvosainak tanítómestere” él.

Sótonyi Péter

Ajánlott irodalom: Karasszon Dénes: *Marek József*. Bp., 2003.; Fehér György: *Biographia. Elhunyt tanáraink és előadói életrajza 1787–2007*. Bp., 2007.

OLÁH MIKLÓS (NICOLAUS OLAHUS)

(Nagyszeben, 1493. január 10. – Nagyszombat, 1568. január 15.)

Tanulmányait 1505-ben a váradi káptalani iskolában kezdte, majd bekerült II. Ulászló udvarába. Onnan Szathmáry György pécsi püspök szolgálatába állt és egyházi pályára lépett: felszentelését követően székesfehérvári kanonok lett. 1522-ben már komáromi főesperes, majd 1526-tól II. Lajos és felesége, Habsburg Mária titkáraként működött. A mohácsi csata után az özvegy királynő kíséretében külföldre távozott, majd miután a királynőt Németalföld régensévé nevezték ki, 1531-ben Brüsszelben telepedtek le. Itt kiterjedt levelezést folytatott nemcsak az otthon maradottakkal, hanem elnyerte a németalföldi humanisták (például Rotterdami Erasmus) barátságát is. Saját bevallása szerint 1539-ben, de legkésőbb 1542-ben hazatért s I. Ferdinánd király szolgálatában elindult látványos egyházpolitikai karrierje: 1543-tól zágrábi püspök, 1548-tól egri püspök, 1553-tól haláláig esztergomi érsek volt. 1560-tól Hont vármegye főispánja, 1562-től királyi helytartó. 1543-tól alkancellár, majd 1553-tól főkancellár, a Magyar Udvari Kancellária működésének megújítója. Mecenatúrája, könyvgyűjteménye és szervezőképessége messze földön híressé tette. 1561-ben ő hozta be a jezsuita rendet és alapította meg Nagyszombatban a jezsuita akadémiát. Egyházfőként a terjedő reformáció elleni küzdelmet tűzte ki fő célul, zsinatok formájában igyekezett a katolikus egyház működését megreformálni.

Legfontosabb műveit németalföldi önkéntes száműzetése idején szerezte. Meg akarta írni a magyarok történetét a kezdetektől saját koráig, de csak az első két kötettel készült el: a *Hungariával* (1536) és az *Athilával* (1537). Míg az előbbiben Magyarország régi dicsőségének állít emléket, az utóbbiban a magyarok őstörténetét ismerteti korábbi történetírók munkái alapján – mindkét munkán a Mátyás korabeli propaganda hatása érződik. Verseket is írt, ezek közül a legismertebb a Rotterdami Erasmus halálára írt sírverse (1536). Mind történeti munkáival, mint verseivel kivívta kortársai tiszteletét és megbecsülését, amiről mindenekelőtt levelezéséből értesülhetünk. Humanistaként nem csupán az írásba és verselésbe kóstolt bele, hanem a leveleiből is kiválogatott, összemásoltatott és saját kezűleg végigjavított egy óriási korpusznyi *(Epistolae familiares, 1527–1539)*. Mind a válogatás, mind a javítás során az elsődleges szempont nem csupán humanista műveltségének megcsillogtatása volt, hanem bizonyítása egyszersmind a Habsburgokhoz való töretlen lojalitásának és a katolikus hitben való megmaradásának. A kötet reprezentációs céllal készült: a Németalföldön híressé vált humanista hazatérésének, egyházi karrierjének megalapozását volt hivatott szolgálni. Későbbi munkái elsősorban liturgikus vonatkozásúak (*Breviarium, 1558*), illetve elvéve nyomait találjuk történetírói ambíciói meglétének is (*Chronicon breve, 1564; Ephemerides, 1552*). Műveit latinul írta, ahogyan levelei többségét is, eltekintve néhány magyar és német nyelvű missziliztól.

Szilágyi Emőke Rita

Ajánlott irodalom: Fazekas István: Oláh Miklós reformtörökvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között. *Történelmi Szemle*, 2003.; Fodor István: *Oláh Miklós Hungáriája*. Bp., 1990.; Szilágyi Emőke Rita: Oláh Miklós mint szerkesztő. Szerkesztési eljárások és cenzúra-típusok az *Epistolae familiares*ban. In: *Stephanus noster*. Szerk. Jankovics József et al. Bp., 2015.

Oláh Miklós

Donat Hübschmann fametszete, 1560

MNM

PETSCHAUER ATTILA

(Budapest, 1904. december 14. – Davidovka [Szovjetunió], 1943. január 20.)

Petschauer Attila

Ismeretlen fényképező, 1928 körül
Magyar Olimpiai és Sportmúzeum

A vívó Petschauer Attila mestere Italo Santelli, egyesülete a Nemzeti Vívó Club volt. Kardvívásban lett kétszeres olimpiai bajnok (Amszterdam, 1928; Los Angeles, 1932 – csapat) és kétszeres Európa-bajnok (Liège, 1930; Bécs, 1931 – csapat).

Petschauer pályafutását Italo Santellinek, a magyar vívósport olasz mesterének felfedezettjeként kezdte. Már huszonöt évesen magyar bajnok és válogatott versenyző volt. Különleges versenyzői adottságokkal rendelkezett: agresszív, rámenős, dinamikus stílusával, boszorkányos pengekezelésével nem talált legyőzőre. Kora szaksajtójának egybehangzó véleménye szerint „a legjobb magyar vívó” volt. Míg Fuchs és Kabos a kard mesterei, Petschauer a kard művésze volt. Érettségi után évekig jogot hallgatott, majd banktisztviselőként dolgozott. 1932 után *Az Est* című lap munkatársa lett.

Legemlékezetesebb versenye az amszterdami olimpia kardcsapatversenye volt. 1924-ben a párizsi olimpián az olaszok mögött, tusaránnal csak a második hely jutott a magyar kardcsapatnak. A visszavágás lehetősége négy év múlva jött el, a döntőben ismét magyar–olasz párharc. Az utolsó asszó előtt 8:7 az olaszoknak. A csapat legfiatalabbja, Petschauer zárja a versenyt. Eddig veretlen, 19-ből 19 meccset nyert. A tusarány miatt most is nyernie kell. Elbíra-e ezt a terhet a huszonnégy éves fiatalember élete első olimpiáján?

Santelli kimegy a tereméből. Petschauer és Anselmi hosszan készülődnek. Petschauer kardját igazgatja, a penge eltörik. Ez rossz ómen. Új kardot hoz. „Az izgalom kulminál. Egy tus választ el a világbajnokságtól. Petschauer megrohamozza ellenfelét. A plans végére szorítja. Csengenek a pengék. Villámlanak. Egy iszonyú fejbágás, s mi egy emberként felordítunk: – Tus! Petschauer–Anselmi 5:2. Odarohanunk Petschauerhez. Aki éri, öleli, csókolja. Az izgalomtól elájul. Karjainkon tartjuk. Mikor magához tér, sír...” Két nap múlva az egyéni döntőben csapattársa, Tersztyánszky Ödön győzte le. Az 1932-es olimpiáról hazatérve Petschauer bejelentette, hogy két olimpiai csapataránnyal és két Európa-bajnoki címmel a háta mögött befejezi a versenyzést.

Addig is a pesti éjszaka ismert aranyifjúja volt. A hölgyek jóképű széptevője, az urak gáláns barátja, a fiatalság talán kissé megkérdőjelezhető életmódú, de talpig becsületes, tartozást sosem hagyó példaképe. Ott-honosan forgott politikusok, színészek, írók társaságában. Ifjú Horthy Miklós barátjaként bejáratos volt a legmagasabb körökbe. Barátai közé tartozott a kor későbbi filmszínész-ideálja, Jávor Pál is. Petschauer visszautazott az olimpia városába, Los Angelesbe, hogy neki is teljesülhessen hollywoodi álma: producer lehessen. Megtakarított pénzét azonban elbukta, üzlettársai becsapták. Hazatért és újságírásból élt, színházkritikákat, sporttudósításokat írt, az *Est Lapokat* például ő képviselte Hitler olimpiáján, 1936-ban Berlinben.

1942-ben munkaszolgálatra sorozták be, nem sokkal később a keleti frontra vezényelték. 1943. január 14. után a doni arcvonalt mentén, Novi Gran Hresztiki térségében érte a halál. Levéltári kutatások szerint tifuszban halt meg a davidovkai szovjet hadifogolytáborban.

Halála körülményeiről számos, kellően nem bizonyított történet kering. Róla és Kabos Endréről mintázta főhősét Szabó István *A napfény íze* című filmjében. A zsidó sporthírességek csarnokának tagja (International Jewish Sports Hall of Fame, 1985).

Szabó Lajos

Ajánlott irodalom: Lévai György – Ivanics Tibor: *Az újkori olimpiák története 2. rész. 1920–1936.* Bp., 2011.

SCHEDIUS LAJOS JÁNOS

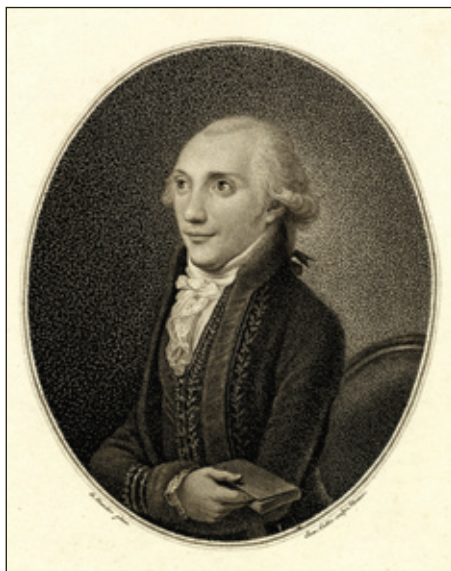
(Győr, 1768. december 20. – Pest, 1847. november 12.)

Német eredetű és anyanyelvű evangélikus nemesi családban született. A pozsonyi és a soproni evangélikus líceumban, majd 1788 és 1791 között a göttingeni egyetemen folytatta tanulmányait. 1792-ben kinevezték a pesti egyetem esztétika tanszékének professzorává, ezt a tisztséget fél évszázadon át töltötte be. 1793-tól ógörög nyelvet és irodalmat is oktatott, időlegesen a bölcsészkar dékánja és az egyetem rektora volt. 1794-ben Kármán Józseffel és Pajor Gáspárral közösen elindította az *Uránia* című folyóiratot. Német nyelvű kritikái, illetve honismereti periodikumokat szerkesztett (*Literarischer Anzeiger für Ungarn*, 1798–1800; *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802–1804), de egyik kezdeményezője a *Tudományos Gyűjtemény* folyóiratnak (1817–) és az *Aurora* zsebkönyvnek (1822–) is. 1811–1834 között a pesti evangélikus népiskola és gimnázium felügyelője, az országos tanterv kidolgozója. 1816-ban a pesti jótékony nőegylet titkára, 1826-ban a vakok intézetének igazgatója lett. 1828-ban megjelent latin nyelvű esztétikája, a *Principia philocaliae* (A filokália [szépségtudomány] alapjai). A göttingeni és a jénai tudós társaság, valamint a harkovi orosz akadémia is tagjai közé választotta, 1831-től az MTA tiszteletbeli, majd igazgatósági tagja volt, 1842-től a Kisfaludy Társaság alelnöki tisztségét is betöltötte.

Schedius annak a Hungarus tudatú, a német kultúrához erősen kötődő magyarországi evangélikus közösségnek a képviselője, akik előtt az intézményesített peregrináció révén a korszakban nyitva állt egy európai szintű tudományos előmenetel lehetősége. A göttingeni egyetemen a híres ókortudós Christian Gottlob Heyne tanítványaként ismerkedett meg a neohumanizmus eszméivel. Az antik *humanitas* ideál újkori felélesztéseként felfogott ember- és tudóseszmény legfontosabb jellemzője a képességek teljességre törő sokoldalú kifejlesztése az ókori görög-római történelem és irodalom mintái alapján, csakhogy a feladat nem a példák másolása, hanem megértésük és értő alkalmazásuk modern körülmények között. A cél olyan jövőre irányuló munkálkodás, mely a hagyomány megismerését annak újító szellemű ártértékelésével köti össze, miközben a tudományt nem az önmegvalósítás terepének tekintik, hanem az össztársadalmi képzés előmozdítását várják tőle. Ezt az eszmeiséget figyelembe véve érthetjük meg Schedius szerteágazó tevékenységének közös indíttatását, s ez az elvi magyarázata annak, hogy egyaránt köthetők hozzá magyar, német és latin nyelven írt, tudományos és népszerűsítő művek, valamint teljesen gyakorlati kezdeményezések. Az általános embereszmény jegyében nem elsősorban valamely kitüntetett nemzeti vagy egyéb közösséget kívánt elérni, hanem (fordítva) a mindenkori célközönséghez igazította az alkalmazandó eszközöket. Életműve példa arra, hogy a 19. század elejének sokkultúrájú Magyarországon hogyan érvényesülhetett egy, a közösség egészének képzését (korabeli szóval: csinosodását) célul kitűző kulturális program.

Fórizs Gergely

Ajánlott irodalom: *Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai.* Szerk. Balogh Piroska. Debrecen, 2005.; Balogh Piroska: *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz.* Debrecen, 2007.

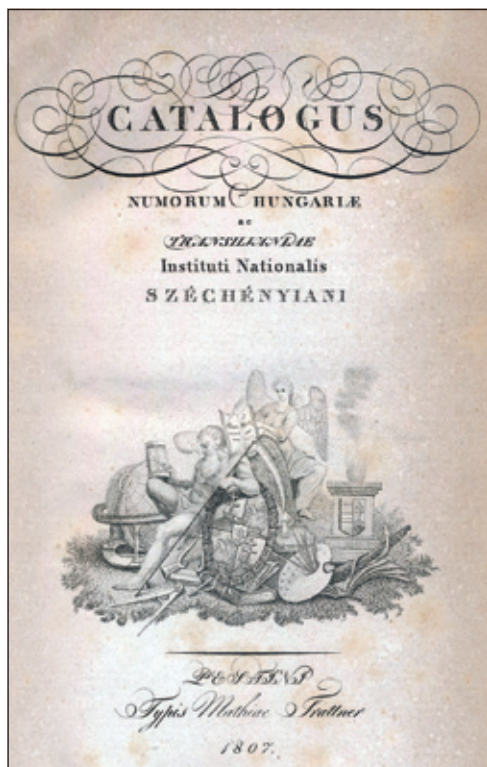
Schedius Lajos

Czetter Sámuel rézmetszete, 1800 körül

MNM

SCHÖNWISENER ISTVÁN

(Eperjes, 1738. december 15. – Nagyvárad, 1818. szeptember 26.)

A Catalogus numerorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani (Pest, 1807) címlapja
MNM

Sabariensis... című művében publikálta. Schönwisner nemcsak lapidáriuma (kögyűjteménye) összegyűjtésében segítette a püspököt, hanem magánkönyvtárának gyarapításában is.

Éremkatalógusa (*Notitia hungaricae rei numariae*, 1801) a hazai pénztörténet alapvető forrásmunkája. 1807-ben a Széchényi Ferenc által alapított nemzeti könyvtár magyar és erdélyi pénzeinek háromkötetes katalógusát (*Catalogus numerorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationali Széchényiani*) jelentette meg.

Arcképe nem maradt fenn, az Aquincumi Múzeumban 1907-ben elhelyezett, Darás János által készített emléktábláját egy babérkoszorú díszíti.

Papp Júlia

Schönwisner (Schönvisner, Schönwiesner, Schoenvisner) István 1756-ban belépett a jezsuita rendbe, majd bölcséleti és teológiai tanulmányai után 1768-ban pappá szentelték. 1770–1771-ben a nagyszombati papneveldeben, majd a bécsi Theresianumban felügyelőként dolgozott. A jezsuita rend feloszlatása után filozófiai tanulmányokat folytatott, 1778-ban bölcsészdoktorrá avatták. A Nagyszombatból Budára, majd Pestre helyezett egyetemen 1777-től a könyvtár másodőreként, 1780-tól az érem- és régiségtani tanszék első professzoraként tevékenykedett. A régiségtan és a történeti segédtudományok hazai oktatásának megszervezői közé tartozott. Megjelent régiségtani munkáit, illetve a római régiségekről írt tankönyvét hosszú ideig használták az egyetemi oktatásban. 1782-ben az egyetem dékánjává, 1795-ben rektorává választották. 1794–1818 között az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. 1802-ben ternovai apát és nagyvárad kanonok lett.

A hazai provinciális régészet megalapítójaként, az első tudományos ásatások vezetőjeként úttörő munkát végzett az ókori Pannonia régészeti emlékeinek feltárásában és megőrzésében. 1778-ban feltárta az Óbudán, egy meszesgödör ásása közben előkerült római katonai nagyfürdő maradványait, s kutatásai eredményeit *De rudaribus Laconici Caldariiue Romani...* címmel az évben publikálta is. A területen talált, az állagmegóvás érdekében később lefedetett romokat elsőként azonosította az egykori Aquincum maradványaiként.

A Szombathelyen, az ókori Savaria helyén végzett ásatásai eredményeit – Szily János szombathelyi püspök megbízására – *Antiquitatum et historiae*

Ajánlott irodalom: Pauler Tivadar: *A budapesti egyetem rectorai és cancellarjai*. Pest, 1858.; Hölvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. *Magyar Könyvszemle*, 1974.; Papp Júlia: Hazai művészeti, régészeti és építészeti emlékek ismertetése a felvilágosodás és a kora reformkor sajtójában (Adalékok a műemlékvédelmi gondolkodás kialakulásához). In: *Magyar Műemlékvédelem*, XI. Bp., 2002.; H. Simon Katalin: A Szombathelyi Püspökség szerepvállalása Szombathely kulturális életében, In: *Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.* Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó Könyvtárban. Pécs, 2016.

SZENDREY JÚLIA

(Keszthely, 1828. december 29. – Pest, 1868. szeptember 6.)

Szendrey Júliát Petőfi Sándor költészete és vele kötött házassága tette a magyar kultúra emblemikus figurájává. Petőfi versei révén az idealizált költőfeleség példájává vált a 19. század negyvenes éveinek végén. A költő halála és Júlia még a gyászév leteltét megelőző újbóli házasságkötése után azonban már a korszakban, és később is, vitatottan ítélték meg alakját.

Júlia Szendrey Ignác és Gálovics Anna első gyermekként született Keszthelyen, ahol apja a Festetics-birtok gazdatisztje volt. A kor középosztálybeli családjának leányaihoz illő nevelést kapott: Mezőberényben és később Pesten tanult nevelőintézetben idegen nyelveket, irodalmat, táncot, zongorázást. 1846. szeptember 8-án, Nagykárolyban ismerkedett meg Petőfivel barátnője, Térey Mari révén. Apja fenntartásai ellenére 1847. szeptember 8-án, Erdődön házasságot kötött a költővel. Házasságkötésük után többnyire Pesten éltek. Fiuk, Zoltán 1848. december 15-én született. Júlia a honvédtisztnak állt Petőfivel 1849. július 21-én, Tordán találkozott utoljára. 1849 őztől Kolozsvárott, majd rövid erdői tartózkodást követően Pesten próbálta kideríteni, mi történt a szabadságharc csataterén eltűnt férjével. Próbálkozásai sikertelennek bizonyultak; Petőfivel nem találkozhatott többé.

Apjához nem akart visszaköltözni, a fővárosban, férfi támasz nélkül azonban nehéz helyzetbe került. Ezért racionális döntést hozott: 1850. július 21-én házasságot kötött Horvát Árpád történésszel. E házasságot nemzeti felháborodás követte: sokan Petőfi feleségéhez méltatlan lépésnek vélték. Házasságukból két fiú és két leány született, közülük csak hárman éltek meg a felnőttkort. Második házasságában Júlia rendkívül boldogtalan volt, ezért tizenhét év házasság után, 1867-ben különköltözött és válni készült férjétől. Elhatározásával ismét sikerült meglepnie kortársait. A választ azonban súlyos betegsége és gyorsan romló állapota megakadályozta: 1868. szeptember 6-án, harminckilenc évesen halt meg.

Szendrey Júlia írói pályája során egyaránt kísérletezett prózai és lírai műfajokkal. Első publikációja 1847-es naplókiadása volt, amely Petőfi és Jókai szerkesztői mentorálásával jelent meg. 1850–1851-ben elbeszéléseket publikált korabeli lapokban. Első verse 1857-ben jelent meg Vahot Imre *Napkelet* című lapjában. 1858-ban adta ki Andersen-fordítását, amelynek ürügyén írta meg sógora, Gyulai Pál a híres írónőellenes cikkét ugyanazon évben. Az 1850-es évek végétől haláláig rendszeresen publikált különféle műfajokban. Írói tevékenysége a 19. század közepén még csak formálódóban lévő professzionális írónői életpályák korai példája. Írásainak a nyomtatott nyilvánosságban való jelenléte, Szendrey Júlia publikálási gyakorlata azokra a mediális lehetőségekre mutat rá, amelyek a 19. századi írói és írónői karrier alakulását alapvetően határozták meg.

Török Zsuzsa

Ajánlott irodalom: „*Naponként árvább*.” Szendrey Júlia naplója. Kiad. Ajkay Alinka, Szentes Éva. Bp., 2015.; Gyimesi Emese: Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2012.; Gyimesi Emese: „Ugy jártok, mint a pillangó, mely a tűzbe száll.” Szendrey Júlia irodalmi pályájának problémakörei. 2000, 2013.; Ratzky Rita: Szendrey Júlia, a naplóíró. Egy pesti értelmiségi asszony. *Irodalmi Múzeum*, 2005.

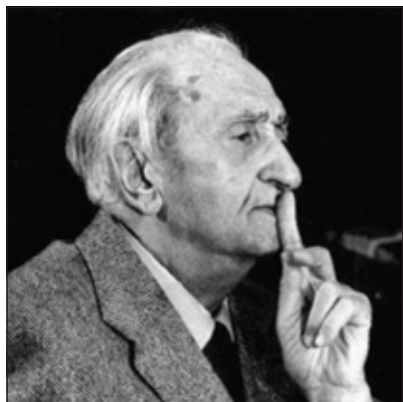
Szendrey Júlia

Barabás Miklós litográfiája, 1848

MNM

SZONDI LIPÓT

(Nyitra, 1893. március 11. – Küsnacht [Svájc], 1986. január 27.)

Szondi Lipót

Hans Langenegger felvétele
Szondi-Institut, Zürich

Szondi Lipót orvos, pszichiáter, aki a 20. századi mélylélektani irányzatok közé sorolható sorsanalízis elméletének és az azon alapuló praxisnak a megalkotója, továbbá az elmélettel szoros összefüggésben álló Szondi-teszt kialakítója.

A felvidéki Nyitrán egy cipészmeister legkisebb, tizenkettedik gyermekeként született. Ötéves volt, amikor a család Budapestre költözött, ahol iskoláit végezte. A zuglói Szent István Gimnáziumban érettségizett 1911-ben, majd orvos bátyja hatására maga is orvos lett.

Pályája és tudományos vizsgálatai során a lélektani jelenségek mellett örökléstani, alkattani és hormonális kérdések is foglalkoztatták. 1919-től pszichológiai és endokrinológiai magánpraxist folytatott. 1927-től a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán pszichopatológiát kezdett oktatni és a főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumát vezette, ahol széles körű családfakutatás folyt, ami megalapozta Szondi sorsanalízissel kapcsolatos kutatásait, egyben azt a célt, hogy integrálja a pszichoanalízist a biológiai-örökléssel való megközelítéssel, valamint a kísérleti metodikával.

A karizmatikus, szuggesztív személyiségű Szondi az 1930-as években a Gyógypedagógiai Főiskolán kollégáival együtt fogyatékos és pszichiátriai beteg embereken genetikai, hormonális, kapillármikroszkópiai vizsgálatokat folytatott, alkatt-, iker- és családfakutatásokat végzett, amelyeket szociális és fizikai képességvizsgálatokkal, valamint átfogó személyiségvizsgálattal egészítették ki. Megkerülhetetlen ebben a folyamatban családi tapasztalatainak, különösen édesapja szerepének kiemelése. Apját tizennyolc évesen veszítette el, de személye és mély vallásossága oly erős hatással volt a fiatal Szondira, hogy az későbbi sorsanalitikus szemléletét is alapjaiban formálta. A szorosan összefazó zsidó közösségben a szülők tisztelete és a nemzeti múlt megismerése különös hangsúlyt kapott, ami a Szondi-elmélet sarokkövévé vált abban a felismerésben, hogy a múlt, a családi ősök megismerése révén válhatunk csak képessé jövőnk formálására, sorsunk alakítására. Elmélete középpontjában az általa bevezetett családi tudattalan fogalma áll.

Szondi „személyes sorsát” is végigkísérte a „kényszersors” mellett a saját maga által „választott sors” dialektikája. Kényszerítő erejű volt életében, hogy 1940-ben a zsidótörvények hatására menesztették a Gyógypedagógiai Főiskola laboratóriumából. 1944 júliusáig a ciszterci rend védelme alatt még Magyarországon tudott maradni. Ez idő alatt is „szabadon választva” dolgozott: tanulmányokat írt és átadta tapasztalatait tanítványainak, köztük Mérei Ferencnek és Benedek Istvánnak. 1944 nyarán a bergen-belseni koncentrációs táborba került családjával, ahol közel fél éven át folytatta a tanítást: „bevezetést” tartott a sorsanalízisbe. 1944 végén egy csereakció keretében Szondi feleségével és két gyermekével együtt Svájcban kapott – feltehetően Carl Gustav Jung közbenjárásával – menedéket. Zürichben telepedtek le, ahol még negyvenkét éven át, 1986-ban bekövetkezett haláláig aktívan dolgozott.

1953-tól elindította a máig élő *Szondiana* folyóiratot, 1969-ben pedig megalapította a Szondi Intézetet, mely napjainkig őrzi emlékét és tudományos munkásságát. Magyarországon ezt a feladatot a Dr. Szondi Lipót Emlékalapítvány tölti be.

Reinhardt Melinda

Ajánlott irodalom: Gyöngyösiné Kiss Enikő: *Szondi Lipót*. Bp., 1999.; Lukács Dénes: *Szondi – az ösztönprofilról az elméletig*. Bp., 1996.; Szondi Lipót: *Ember és sors*. Bp., 1996.; Szondi Lipót életművéből. *Thalassa*, 1996/2.

TOLNAY LAJOS

(Pest, 1837. május 31. – Budapest, 1918. április 21.)

Dunaszentgyörgyi Tolnay Lajos pályáját 1862-ben a Magyar Északi Vasúttársaság építő- és szervezőmérnöként kezdte. 1865-től a Kassa–Oderbergi-, 1870-től a Duna–Dráva Vasúttársaságnál töltött be vezető tisztséget. Kiváló eredményei alapján 1871-ben kinevezték a Vasútépítészeti Igazgatóság vezetőjévé, majd 1872-ben igazgatóvá a MÁV-nál, melynek 1884-ben első elnöke lett. Hivatalba lépésekor a MÁV-nak csak 400 km vasútvonala volt, az állami kamatgaranciákkal épült szubvenciós magánvonalakat pedig az osztrák államvasút igyekezett befolyása alá vonni. Ő viszont megkezdte ezek egyesítését és államosítását, s e közben 30 vonalon mintegy 1700 km vasúti pályát (rajta hidakat, viaduktokat, pályaudvarokat, járműjavítókat) építtetett.

Tizenhárom éves működése idején a MÁV vonalait ötszörösére (mintegy 2000 km-re) növelte, miközben új tarifarendszert, szolgálati és illetmény szabályzatot léptetett életbe. Szakmai bravúrnak számító megoldásai között említhetjük a Karlstadtól Adriáig tartó 176 km-es vasút építését (melynek 4,2 km-es szakaszán 15 alagút, 5 híd és 3 völgyhíd épült), a Kárpátokon át vezető 25 km-es vonal megépítését Brassó és az országhatár között, a 75 nap alatt elkészült közel 100 km-es Dálja–Brod vonalat, a Budapest–Szabadka–Zimony vasutat, melynek szárnyvonalakkal együttes hossza 475 km volt, amit két és fél év alatt valósítottak meg, valamint az újvidéki vasúti híd (1882–1883) megépítését és a Budapest–Bécs közötti vasúti összeköttetés megteremtését is.

Nevéhez fűződik az országos vasúthálózat Budapesten összefutó szerkezetének kialakítása, az első dunai összekötő vasúti híd, a körvasút, a Keleti pályaudvar megépítése és a MÁV Északi Főműhelyének létrehozása, valamint a MÁVAG-ot is ő alakította át mozdonyok, gépek és vagonok gyártására. Karrierjének a vele ellentétes elveket valló Baross Gábor államtitkár koncepciója vetett véget. 1885-ben lemondásra kényszerült, de a Kaiser Ferdinand Nordbahn által felajánlott igazgatói széket nem fogadta el.

Ekkor a Magyar Mérnök és Építész Egylet választotta elnökévé, 1887-től pedig három cikluson át a főváros IX. kerületének országgyűlési képviselője volt. Az 1890-es évek derekán Inárcson vásárolt 2600 hold földet. Korszerű gazdaságot alakított ki, kastélyt és iskolát építtetett. 1906-tól ismét a család Odescalchi-palotában bérelt pesti lakásába költözött. A Műegyetem 1910-ben díszdoktorává, a Székesfővárosi Közmunkák tanácsa elnökhelyettesévé, 1913-ban elnökévé választotta. Ferenc József valóságos belső titkos tanácsosi címmel ismerte el, a háború kitörésekor Tolnay mérnök-vezérőrnagyit rangot kapott. Munkásságát számos hazai és külföldi érdeméremmel ismerték el.

Tolnay Lajos a MÁV első elnökgazgatójaként olyan eredményeket ért el, melyeket azóta sem sikerült meghaladnia senkinek. A közlekedéstörténetünk korszakos fejlődését elindító Tolnay elismerése volt a Nemzeti Múzeumban történt felravatalozása és a gyászolók sokaságának tiszteletadása is.

Tolnay Lajos
Ellinger Ede felvétele, 1896
Országgyűlési Múzeum

Czagányi László

Ajánlott irodalom: Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó története*. Vác, 1937.; Kántor László: Tolnay Lajos, a MÁV első elnöke. *Sínek Világa*, 1993. 2.; Kovács László (szerk.): *Akik a Magyar Államvasutakat 125 éven át irányították*. Bp., 1994.

IFJ. VASTAGH GYÖRGY

(Kolozsvár, 1868. szeptember 18. – Budapest, 1946. július 3.)

Ifj. Vastagh György
a bronzöntő műhelyben
Ismeretlen fényképező, 1935
MMgMK

Művészeti tanulmányait 1887-ben kezdte Zala György tanítványaként, majd Münchenben és Párizsban folytatta. Az állam az 1896-os Ezredéves Országos Kiállításra ötven darab festett gipsz állatszobrot rendelt tőle a korszak magyar háziállatfajtaírói, illetve kiemelkedő tenyészállatairól. Ma ezek a szobrok a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményének legbecsesebb darabjai közé tartoznak. A minisztérium az 1900-as párizsi világkiállításra további negyvennégy tenyészállatszobrot rendelt a művésztől. A párizsi siker nyomán 1902-ben a British Múzeum több mint hatvan állatszobrot rendelt, amelyek ma a londoni Természet-tudományi Múzeumban találhatók.

Szobrai szerepeltek az 1906-os milánói és az 1911. évi torinói világkiállításon, valamint az 1910-es Bécsi Vadászati Világkiállításán is. 1931 és 1932 között a Kairói Mezőgazdasági Múzeum számára fiával, Vastagh Lászlóval közösen készített hatvanhárom állatszobrot.

Köztéri szobrai: Pápán 1848-as emlékmű (1896), Szegeden II. Rákóczi Ferenc (1912) és Klauzál Gábor (1905) szobra, Budapesten, a Hősök terén Bethlen Gábor szobra (1902), a budai várban a *Csikós* című szobor (1902) és Hadik András tábornok lovas szobra (1936), a Gutenberg téren Fodor József szobra (1909), valamint Bábolnán a *Hűséges ló* című szobor. A budai várban 1935-ben felavatott, de a második világháborúban megsérült és beolvasztott, Görgői Artúrt ábrázoló lovas szobrát Marton László

újraalkotásában 2000-ben állították fel ismét. Vastagh a szobrászat egy sajátos műfajában, a síremlékek területén is figyelemre méltó alkotásokat készített. A Nemzeti Sírkertben ma is látható a kiváló festő, Pállik Béla és a híres gyermekorvos, Heim Pál síremléke. E műfajban a legizgalmasabb alkotása, a Gömbös Gyula miniszterelnök síremlékeként felállított Örkény vezér szobra, sajnos áldozatul esett a politikai harcoknak. A síremléket 1944-ben egy kommunista csoport felrobbantotta.

Ifj. Vastagh Györgyöt munkássága elismeréseként többek között Millenniumi Nagy Éremmel (1896), Állami Nagy Aranyéremmel (1933) és Corvin-koszorúval (1938) tüntették ki. Az 1900-as párizsi világkiállításán bemutatott szobraival két aranyérmet is nyert. Egyiket a képzőművészeti, másikat a mezőgazdasági osztály részéről. 1902-ben az Offizier de l'Academie Paris címmel tüntették ki. 1910-ben Ausztriában Állami Díjat kapott. Az 1911. évi torinói világkiállításán Grand Prix-t nyert.

1934-ben rendezték meg a Műcsarnokban id. Vastagh György centenáriumi kiállítását, ahol a művészcsalád tagjai közt ifj. Vastagh György is jelentős kollekcióval szerepelt. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1968-ban, születésének századik, valamint 2008-ban születésének száznegyvenedik évfordulója alkalmából emlékkiállítás rendezett. Műveit az Ernst Múzeumban 2004-ben a *120 év a művészet szolgálatában* – a Vastagh művészcsalád címmel megrendezett kiállításán is bemutatták.

Ifj. Vastagh György művészetét agrármuzeológiai szempontból különösen értékesé teszi, hogy szobrainak döntő többsége egy-egy konkrét állatról készült portré értékű alkotás. A természetű ábrázolás keretei közt is lehetőséget talált rá, hogy megjelenítse az állat karakterét, pillanatnyi idegállapotát, sőt a szobor adott esetben a megragadott pillanat rövid előtörténetet is képes közvetíteni a néző felé. Műveiből jelentős gyűjtemény található több agrárfelsőoktatási intézményben is.

Szöllősy Gábor

Ajánlott irodalom: Barla-Szabó László: A Vastagh művészcsalád. In: *A Vastagh művészcsalád*. (Kiállítási katalógus.) Bp., 2004.; Szöllősy Gábor: *ifj. Vastagh György állatszobrai – A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárgykatalógusai* 1. Bp., 2009.

ZRÍNYI ILONA

(Ozalj/Ozaly [Horvátország], 1643 – Izmit/Nikomédia [Törökország], 1703. február 18.)

Történelmünk két horvát eredetű, de magát magyarnak is valló családjának leszármazottjaként született. Apja Zrínyi Péter horvát bán, édesanyja Frangepán Katalin. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér a nagybátyja volt. Neveltetése a korabeli főúri kisasszonyokéhoz hasonlóan történt: nyelveket tanult és a háztartás vezetéséhez szükséges tudnivalók mellett a lovaglást is elsajátította. Sőt, a feljegyzések szerint olykor nagybátyja csáktornyai könyvtárát is szívesen látogatta.

Első házasságát a Zrínyiek és a Rákócziak családi és politikai kapcsolatai következtében kötötte az erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György fiával, Ferencel. Az esküvőre 1666 márciusában a Rákócziak felvidéki birtokán, Makovicán került sor. A házaspárnak három gyermeke született: György, aki csecsemőkorában meghalt, Julianna (1672) és Ferenc (1676). Zrínyi Ilona első házassága nem lehetett igazán boldog, ráadásul ez idő alatt zajlott az országban a Wesselényi Ferenc nádor nevéhez kötött rendi összeesküvés, amelynek bukása után a császári udvar Ilona édesapját, valamint nagybátyját, Frangepán Ferencet is kivégeztette (1671). Férje is részt vett a felkelésben, és bár I. Rákóczi Ferencet az anyja, Báthory Zsófia óriási összeggel kiváltotta a fogságból, szabadulását követően hamarosan meghalt (1676). Így Ilona huszonhárom évesen, két gyermekkel maradt özvegyen. Bár római katolikus vallású volt, családi háttere mégis a Habsburg-dinasztia ellen hangolta. Gyermekei, Julianna és Ferenc gyámságát is megszerezte, és így férfi módra tartotta kézben az óriási vagyont.

1679-ben ismerhette meg késmárki Thököly Imre gróft. Házasságkötésükre 1682 júniusában került sor. Emögött Thököly részéről sokan érdeket, a Rákóczi- és a Báthory-birtokok megszerzésének vágyát sejtették. Thököly időközben a magyar király ellen lázadó kurucok vezérévé vált, mozgalmát minden bizonnyal Ilona is komoly összegekkel támogatta. 1683-ban Thököly – oszmán-török támogatással – Felső-Magyarország 13 vármegyéjéből megalakította a Közép-Magyarországnak nevezett (Orta Maçar) fejedelemséget. Az új területi egység csupán 1685-ig állt fenn, amikor Thököly kegyvesztett lett a Portán, elfogták és fogságra vetették. Ezt követően a Thököly–Zrínyi-birtokok várai sorra álltak át a Habsburgok oldalára, ám a Zrínyi Ilona által védett Munkács vára szilárdan védte magát. Az Európa-szerte elhíresült hős asszony két évig tartotta a várat, 1688-ban azonban elfogyott a védők ereje, és Munkácsot átadták a királyi hadakat vezető, hírhedt Antonio Caraffa tábornoknak. Ilonát ekkor elszakították gyermekeitől, akik a császár gyámsága alá kerültek, őt pedig a bécsi Orsolya-rend kolostorába zárták. Férje a törökök oldalán 1691-ben még betört Erdélybe, és a zernyesti csatában sikerült elfognia Heissler császári generálist, akiért cserébe visszakapta feleségét. Ilona ezt követően a férje mellett élt a törökországi emigrációban, a kis-ázsiai Izmitben (Nikomédia). „Európa legbátrabb asszonya” – ahogyan XIV. Lajos nevezte – itt halt meg 1703. február 18-án. Holttestét 1906-ban hozták haza, és a kassai Szent Erzsébet-templomban helyezték örök nyugalomra.

Zrínyi Ilona

Ismeretlen mester olajfestménye, 18. század
MNM

Oborni Teréz

Ajánlott irodalom: R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Ilona. „Európa legbátrabb asszonya” – Ilona Zrínyi – „Avrupa'nin en cesur kadini”*. Bp., 2009.; Hóvári János: Thököly Imre és Zrínyi Ilona Izmitben. *Magyar Tudomány*, 2014/9.; Markaly Aranka: Érdek vagy szerelem? Thököly Imre és Zrínyi Ilona kapcsolata. *Korunk*, 2016/12.

TOVÁBBI ÉVFORDULÓK

ÁBRAHÁM Ambrus Andor (Tusnád, 1893. november 20. – Budapest, 1989. január 11.) **zoológus, ideghisztológus**, Kossuth-díjas egyetemi tanár, akadémikus. 1934-től a szegedi tanárképző főiskola tanára, majd igazgatója. 1940 és 1967 között a szegedi tudományegyetem Általános Állattan és Összehasonlító Anatómia Tanszékének professzora. Idegszöveti és ideglettani kérdésekkel foglalkozott, mikrotechnikai eljárásokat dolgozott ki az idegek tanulmányozására. Alapvető szakkönyvet írt az érző idegvégkészületek ikonográfiájá téma körében. Jelentősek a véredek beidegződésére, az intrakardiális idegekre, a hallóidegekre vonatkozó összehasonlító kutatásai. Szentágotthai János úgy vélte, hogy Ábrahám neve elválaszthatatlanul összenőtt a neurontan körül az 1930–1950-es években kiújult „neurontan-retikulumtan” vitával, amelynek során következetesen a neurontan utóbb helyesnek bizonyult álláspontját képviselte. Páratlan összehasonlító anatómiai áttekintéssel és szinte a tökélyre vitt hisztotechnikával elsősorban környéki idegvégződés és idegsejthálózatok körében bizonyította meggyőzően a neurontan legkülönbözőbb vitatott állításait. (*Kapronczay Károly*)

ASBÓTH János (Nemescső, 1768. december 13. – Zombor, 1823. június 19.) **természettudós, mezőgazdász, a keszthelyi Georgikon tanára**. A göttingeni egyetemen tanult, majd Lőcsén és Késmárkon tanított filozófiát és természetrajzot. 1801-től a keszthelyi Georgikon tanára, igazgatója, ahol mezőgazdaságtant oktatott és a tangazdaságot irányította. 1806-ban Festetics György gróf őt állította összes uradalma élére. 1818-ban a Ferencsatorna első ülnöke, 1820-ban a Bács vármegyei koronauradalmak kormányzója lett. A természet-tudomány sok ágával, a mezőgazdaság számos területével foglalkozott. Mineralógusként, botanikusként, zoológusként és mezőgazdász-ként is számontartják. Tudományos értekezéseit német és latin nyelven írta. Fiai közül Lajos az 1848–1849. évi szabadságharc honvéd ezredese, az MTA levelező tagja; mérnök végzettségű honvéd alezredes, az amerikai polgárháború dandártábornoka, majd az USA argentinai és uruguayi nagykövete volt. (*Estók János*)

AULICH Lajos (Pozsony, 1793. augusztus 25. – Arad, 1849. október 6.), **hadtestparancsnok, hadügyminiszter**. Német anyanyelvű családban szü-

letett, 1812-től a cs. kir. hadseregben szolgált, 1848 elején alezredes a 2. (Sándor) gyalogezredben. 1848. október 24-én ezredessé léptették elő, december közepétől hadosztályparancsnok a feldunai hadseregben. 1849. február 25-én léptették elő vezérőrnaggyá, március közepétől május végéig a II. hadtest parancsnoka volt. Kitüntette magát a téli és a tavaszi hadjárat csatáiban, április második felében az ő csapatai kötötték le a főváros előtt a cs. kir. főereget. 1849. július 14-től a Szemere-kormány hadügyminisztere volt. Az aradi vértanúk egyike. (*Hermann Róbert*)

BÁLINT György (Budapest, 1906. július 9. – Sztarij Nyikolszkoje [ma Ukrajna], 1943. január 21.) **író, publicista, műfordító**. Egyetemi diplomát a numerus clausus miatt nem szerezhette. 1929 és 1939 között a *Pesti Napló* munkatársa, de közben angol és amerikai lapokat is tudósított. A zsidótörvények után kevés publikációs lehetősége maradt, a *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, illetve a *Népszava* voltak fórumai. A humanizmus és antifasizmus jelentős képviselője. Munkaszolgálatosként halt meg, Radnóti neki dedikálta *Ötödik eclogáját*. (*Széchenyi Ágnes*)

BÁNFFY Dezső báró (Kolozsvár, 1843. október 28. – Budapest, 1911. május 24.) **politikus, miniszterelnök**. Nagy múltú, de nem vagyonos erdélyi református arisztokrata család sarja. A Szabadelvű Párt híveként 1875-től Belső-Szolnok, később Solnok-Doboka, majd Beszterce-Naszód vármegye főispánja. Erőskezű módszerei miatt kortársai a dobokai basa névvel illették. Az 1892-es választásokon szerzett mandátumot Szilágyosmlyón, és a képviselőház egyik alelnökévé választották. Egy elhúzódó politikai válsághelyzetet követően 1895 januárjában kabinetalakítással bízta meg I. Ferenc József. Kormányát csak átmenetinek szánták, mégis éveken át sikeresen működött. 1899 februárjára azonban a politikai módszereiben erőszakos Bánffyt az ellenzéki obstrukció megbuktatta. 1904-től ellenzéki politikát folytatott az általa szervezett Új Párt élén. (*Schwarzwölder Ádám*)

BÁTHORI István (? , 1430 k. – ? , 1493) **hadvezér, erdélyi vajda, országbíró**. Apja, István már Zsigmond idején országbíró, a várnai csatában (1444) esett el. 1458-tól asztalnokmester, 1471 és 1479 között országbíró, majd erdélyi vajda (1479–1493).

Kinizsi Pállal ő vezette a magyar seregeket a kenyérmezői csatában (1476), ahol győzelmet arattak a betörő török csapatokkal szemben. Mátyás halála után a későbbi magyar király, II. Ulászló pártjára állt, Kinizsivel verték szét a Jagelló uralkodóval szemben álló Corvin János csapatait Csontmezőnél (1490). 1493-ban II. Ulászló lemondatta tisztségéről. Nyírbátorban tovább bővítette a ferences kolostort. Vörös márványból készült síremléke a város református templomában látható. (*E. Kovács Péter*)

BENKŐ Gyula (Budapest, 1918. augusztus 22. – Budapest, 1997. június 30.) **színész**. Jászai Mari-díjas, érdemes és kiváló művész. Ödry Árpád osztályába járt a Színművészeti Akadémián, majd a Vígyszínházhoz került, melynek 1948–1949 között társigazgatója, s ahová – az államosítást követő rövid kitérő után – Várkonyi Zoltán hívására tért vissza, s nyugdíjazásáig, 1978-ig ott játszott. 1949–1955 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára. Mintegy 140 filmszerepe is ismertté tette. A negyvenes évek kedvelt hősszerelmes alakja. Fia Benkő Péter (1947–) színész. (*Bucsics Katalin*)

BENKŐ Sámuel (Kisbácson [Erdély], 1743 – Miskolc, 1825. április 25.) **orvos**. Bölcséleti diplomáját 1775-ben Leidenben, orvosdokori oklevelét 1778-ban Budán szerezte meg. Borsod vármegye physicus-a volt, s ebben a minőségében Miskolc városának közel fél évszázadon át volt orvosa. A kórbonctani kutatás és a rendszeres járványügyi vizsgálatok elindítója Magyarországon, s öt tekintik az első hazai tudományos kórboncnoknak is. 1781-ben a hólyagos himlőről írt népszerűsítő könyvet, amely Kassán jelent meg. Jelentős a vörhenyről írt tanulmánya. Az orvosi helytörténetírás elindítója az 1782-es *Topographia oppidi Miskoltz historicomedicae* című könyvével. Ebben felvázolja a város földrajzi fekvését, történelmét, természetrajzát, iparát és mezőgazdaságát, majd természeti és légköri viszonyait tárgyalja. Az ebben és az ezt követő kötetekben leírtak alapján az orvosmeteorológiai megfigyelések meghonosítójaként tartjuk számon. Nevéhez fűződik irodalomtörténetünk egyik első aforizmagyűjteményének közreadása is. (*Kapronczay Katalin*)

BERECZKY Albert (Budapest, 1893. augusztus 10. – Budapest, 1966. július 4.) **református lelkész**, **lapszerkesztő**, **püspök**, **országgyűlési képviselő**, **államtitkár**. A magyar református egyháztörténet egyik legellentmondásosabb alakja, Apponyi Albert házasságon kívül született fia. Nevelőapja

hatására tért református hitre. Már ifjúként is inkább evangéliumi szocialistának, mint szociális tudatú keresztyénnek vallotta magát. 1919-ben túlzott baloldali szimpátiával vádolták meg. Hitoktató segédlelkész Sálgtájarjában, lelkész Dunabogdányban, majd Pécelen. Tildy Zoltán munkatársaként a Hit és Szolgálat mozgalom alapítója, a Magyar Traktátus Társaság és a Sylvester Nyomda igazgatója, számos egyházi lap szerkesztője. 1930 és 1945 között a külsőlípótvárosi–terézvárosi egyházközösség lelkésze. Nagy hatású igehirdető és evangelizátor, de a pénzügyekkel hanyagul, sőt gondatlanul bánt. A háború alatt bekapcsolódott az ellenállási és a zsidómentő mozgalomba. 1945 után kisgazda színekben politizált. Külső és belső zsarolhatósága miatt ideális alanya lett az egyházon belüli „örségváltás” levezénylésének. 1948. szeptember 28-án Rákosi Mátyás nyomására a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1949-től az Egyetemes Konvent lelkészi elnöke is. Püspöki minőségében az államhatalmat korlátlanul kiszolgáló egyházi békemozgalom vezéralakja, a „keskeny út teológiája” ideológiai alapvetése alapján. Az 1956-os forradalom hatására lemondott, utána az 1958. december 31-ig tartó átmenet idejére térhetett vissza hivatalába, amikor egészségi állapotára hivatkozással nyugdíjazták. (*Kovács Kálmán Árpád*)

BLATTNER Géza (Debrecen, 1893. február 10. – Debrecen, 1967. július 27.) **festő**, **iparművész**, **a 20. századi bábművészet kiemelkedő alkotója**. Hollósy Simon tanítványa volt Münchenben, majd hazatérve 1919-ben az első magyar felnőtt bábelőadás (*Wayang játékok*) egyik kezdeményezője. Az 1920-as évek első felében több bábjátékot rendezett jelentős alkotók, például Balázs Béla (*A halász és a hold ezüstje*) vagy Németh Antal (*Faust*) közreműködésével. 1925-ben Párizsba költözött, ahol megalapította az *Arc-en-Ciel* (Szírvány) bábszínházat, a kor legjelentősebb, iskola-teremtő avantgárd bábtársulatát, melyben számos magyar művész (A. Tóth Sándor, Kolozsváry Zsigmond, Koffán Károly) is közreműködött. Az 1930-as években érdeklődése a misztériumbábjátékok felé fordult. *Az ember tragédiájának* bábváltozata 1927-ben a párizsi világi kiállítás aranyérmét nyerte el. (*Pataki Gábor*)

BOCHKOR Károly, csíkszentmártoni (Csíksomlyó, 1847 – Budapest, 1918. május 8.) **jogász**, **közigazdász**, egyetemi tanár, politikus. 1867 és 1881 között Nagyszebenben, Kolozsvárott, Budapesten és Győrben számvevőszégi tisztviselő,

1877-ben a budapesti egyetemen az állam-számvitel magántanára. 1881 és 1885 között a csíkszentmártoni választókerület országgyűlési képviselője, 1889-től egyetemi tanár. 1883-ban jelent meg *A magyar állam-számvitel rendszere* című munkája. (Major Ágnes)

BUGARSZKY István (Zenta, 1868. május 21. – Budapest, 1941. március 3.) **vegyész**, a fizikai kémia tudósa, e tudományág egyik magyarországi úttörője, akadémikus. 1903-tól volt az Állatorvosi Főiskola Kémiai Tanszékének professzora, 1913-tól pedig a budapesti Tudományegyetem II. sz. Kémiai Tanszékének professzora. Elsősorban a kémiai egyensúlyállapotokkal, illetve kémiai statikával és kinetikával foglalkozott. Ő fedezte fel az első olyan galvánelemet, ahol az áramtermelő folyamat endoterm (1897). Különös érdemei vannak az oldatok kémhatása körüli vizsgálatokban, melyek a pH fogalmának kialakulásához vezettek. A fehérjék fizikai-kémiai mérési módszerekkel történő vizsgálata során – Liebermann Leóval együtt – vette észre, hogy ezek az anyagok viszonylag nagy mennyiségű lúgot és savat képesek felvenni, velük szemben tehát rezisztensek, míg sókkal szemben nem így viselkednek: megállapították a fehérjék ún. amfoter puffer jellegét. Liebermann Leóval közösen – 1908-ban – egyetemi és főiskolai hallgatók részére írt tankönyve ma is alapműnek tekinthető. (Tömpe Péter)

BUGÁT Pál (Gyöngyös, 1793. április 12. – Pest, 1865. július 9.) **orvos**, egyetemi tanár, akadémikus, **nyelvújító**, az *Orvosi Tár* (1831–1833, és 1838–1848) alapítója, társtulajdonosa és főszerkesztője. 1841-ben a Természettudományi Társulat alapítója és három ciklusban elnöke, ő vetette fel először a később hagyománnyá vált Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésének ötletét, s éveken át kiadványaik szerkesztője volt. Több értékes szakkönyvet fordított magyarra, néhány tankönyvet pedig önálló kutatásai alapján írt (*Éptan*, 1830; *Közönséges körtudomány*, 1830). 1833-ban Toldy Ferencsel együtt állította össze a *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyvet*. Munkássága fontos állomás a magyar orvosi szaknyelv megteremtéséért, illetve megújításáért folyó törekvéseknek. Számos ma használt szakkifejezésünk is tőle származik (adag, cseppfolyós, dögvész, fogász, fogászat, gyógymód, gyógyszer, gyógyszerészet, gyógyszerház, hajlam, idült, izület, kísérlet, kötszer, látlelet, lob, műtő, műtét, ragályos, roham, sebészet, sebész, sejt, sipoly, szemész, tüdővész, visszer). Sok szakkifejezését nem fogadták el kortársai, de

ezeket is tartalmazza az 1844-es *Természettudományi szóhalmoz* című kötete. Ő fordította magyarra a homeopátia alapművét, Hahnemann *Organonját* (Horváth Józseffel, 1830). Nevét kórház és természetismereti verseny is őrzi. (Kapronczay Katalin)

CZVITTINGER Dávid (Selmecbánya, 1675 – Selmecbánya, 1743. március 18.) **historia litteraria-szerző**. A selmecbányai alapfokú tanulmányok után német egyetemeken tanult. Már diákkorában megkezdte német mintára a hazai tudományosság történetének kutatását, s eredményeit 1711-ben publikálta *Specimen Hungariae literatae...* című művében. Emiatt hagyományosan a magyar irodalomtörténet atyjának tartják. Czvittinger saját bevallása szerint művével a külföld előtt akarta bebizonyítani, hogy létezik magyar tudományosság. (Hegedüs Béla)

DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza (született Schenbach Rozália, Jászberény, 1793. december 23. – Miskolc, 1872. szeptember 29.) **színésznő**. Pesten kezdte a színészpályát 1810-ben. Kezdő színésznőként kötött házasságot színésztársával, Déry Istvánnal, akitől művésznévét kapta. 1837-ig, a Nemzeti Színház felépüléséig vándorszínészként lett országos hírnévű primadonna. A pesti kőszínházban nem tudta megvetni a lábát, visszatért vidékre, ahol továbbra is sikereket aratott. 1847-ben búcsúzott a színpadtól; utolsó fellépése Egressy Gábor jutalomjátéka (1866) volt. Jelentős memoárja a *Déryné naplója*. (Hites Sándor)

DÉZSI Lajos (Debrecen, 1868. augusztus 23. – Budapest, 1932. szeptember 17.) **irodalomtörténész**, az MTA rendes tagja. Egyetemi tanulmányait követően könyvtártsízt a fővárosi Egyetemi Könyvtárban, majd 1906-tól egyetemi tanár Kolozsvárott. 1921-től haláláig tanszékvezető volt a háború után Szegedre költöző egyetemen. Pozitivist irodalomtörténészként elsősorban a régi magyar irodalommal foglalkozott, monográfiákat írt (például Bogáti Fazakas Miklósról, Szenczi Molnár Albeortól), forráskiadványokat rendezett sajtó alá, könyvsorozatokot és lexikont is szerkesztett. (Wirágh András)

DUGONICS András (Szeged, 1740. október 18. – Szeged, 1818. július 26.) **író, matematikus**. Dalmát családban született, 1758-tól piarista szerzetes, 1774-ben Nagyszombatban matematikatanár. Főként az *Etelka* (1788) című, néhol kortévesztő történelmi regénnyel vált ismertté, melynek folytatásait is megírta. Színműveit hivatásos társulatok

játszották (*Jeles történetek*, 1794). Magyar nyelvű matematikai kézikönyv (1784, 1798), latin és magyar versek szerzője; a *Magyar példabeszédek és jeles mondások* (1820) a legbővebb magyar közmondástárak egyike. (*Csörsz Rumen István*)

EDVI ILLÉS Pál (Réti, 1793. június 29. – Pest, 1871. június 22.) **evangelikus lelkész, író, költő**, az MTA rendes tagja. Német egyetemek látogatása után lelkészként működött előbb a nagygeresdi, majd a vanyolai, végül a nemesdömölki gyülekezetben, ahol iskolai felügyelői posztot is betöltött. A neveléstudománnyal elméletben is foglalkozott, teológiai munkái főként az ifjúság és a nép vallásos nevelésére irányultak, versei és prózai munkái pedig a korszak neves folyóirataiban jelentek meg. A népdalok, népszokások gyűjtését szorgalmazta. (*Gábori Kovács József*)

ENTZ Géza (Kolozsvár, 1875. május 30. – Budapest, 1943. február 21.) **zoológus**, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1920-tól az utrechti egyetem tanára, 1929-től a tihanyi Biológiai Kutatóintézet igazgatója. Sokat tett a Tihanyi-félsziget természetvédelme érdekében. Ő és munkatársai indították el a Balaton korszerű hidrobiológiai vizsgálatát. Kutatásának középpontjában a vízi élőlények kutatása, különösképpen a protisztológia állt. A tó abiotikus és biotikus tényezőit egységben és kölcsönhatásukban vizsgálta. 1942-ben jelent meg (Sebestyén Olgával közös) *A Balaton élete* című munkája. 1932-től a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatója, aki kiemelkedő eredményeket ért el az általános biológia és állattan, főként a véglények kutatásában. 1934-től a budapesti egyetem zoológia professzora volt. (*Sragner Márta*)

ERDÉLYI László Gyula (Zsigárd [Pozsony vármegye], 1868. március 2. – Zalaapáti, 1947. augusztus 17.) **történész**. Bencés szerzetesként lett bölcsészdoktor (1892), a pannonthalmi bencés tanárképző főiskola tanára (1892–1910), a rend levéltárosa (1899–1906), majd központi könyvtárának vezetője (1906–1910). 1905-től az MTA levelező tagja, 1912-től 1938-ig a kolozsvári, majd a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen a magyar művelődéstörténet professzora, 1924/25-ben bölcsészkarának dékánja, 1936/37-ben az univerzitás rektora. 1938-as nyugalomba vonulásától haláláig a zalavári apátság perjele. Elsősorban az Árpád-kori magyar társadalom- és művelődéstörténetet kutatta, Sörös Pongráccal 12 kötetben dolgozta föl a pannonthalmi bencés rend történetét. (*Ujváry Gábor*)

ERKEL Ferenc (Gyula, 1810. november 7. – Budapest, 1893. június 15.) **zeneszerző, zongoraművész**, a magyar nemzeti operajátszás megteremtője, a budapesti Zeneakadémia egyik alapító mestere. Ősei még Erkl névvel a Németalföldről származtak, és a 16. század derekán települtek Pozsonyba és környékére. A zenészerző nagyapját a pozsonyi Wenckheim gróf küldte gondnoki szolgálattételre Gyulára, ahol zenész fia, Erkel József nem sokára zeneiskolát nyitott. Családjának tíz gyermeke közül a másodikként született Ferenc olyan rendkívüli zenei képességeket mutatott, hogy először Pozsonyban, majd Kolozsvárott taníttatták. 1835-től karnagyként Pest-Budán működött. 1837-ben az akkor alapított Pesti Magyar Színházhoz került, amely Erkel első történelmi operája, a *Bátori Mária* nagy sikerű bemutatója alkalmából kapta meg a Nemzeti Színház címet 1840-ben. További hét jelentős operájával – *Hunyadi László*, *Bánk bán*, *Sarolta*, *Dózsa György*, *Brankovics György*, *Névtelen hősök és István király* – megteremtette és európai szintre emelte nemzeti operajátszásunkat. 1844-ben a Nemzeti Színház pályázatán Kölcsey Ferenc *Himnusz*ának megzenésítésével elnyerte az első díjat, amely a mű bemutatóját követően „nemzeti imádságunk” rangjára emelkedett. 1875-ben Liszt Ferencsel karöltve alapítója és haláláig zongoraművész tanára volt a budapesti Zeneakadémiának. (*Szirányi János*) *Lásd a részletes visszaemlékezést a 2010-es Nemzeti évfordulóink kiadványban!*

FRANGEPÁN Ferenc János (1483?/1490? – 1543. január) **érsek**. Mohács után Szapolyai I. János király pártjára állt, itáliai egyetemet végzett ferences szerzetes, aki 1528-tól kalocsai érsek, 1538-tól egri püspök is lett. János király mellett elsősorban diplomataként szolgált, számos alkalommal képviselte urát a nyugat-európai királyi és a pápai udvarokban. Az 1530-as években társával, Brodarics Istvánnal vezették a János és Habsburg I. Ferdinánd közötti tárgyalásokat, amelyek során Frangepán mindvégig a két király közötti megbékélést igyekezett előmozdítani. Komoly szerepe volt az 1538. évi váradi béke létrehozásában, János halála (1540) után azonban Ferdinándhoz pártolt. (*Oborni Teréz*)

FROMMER Rudolf (Pest, 1868. augusztus 4. – Budapest, 1936. szeptember 1.) **feltaláló**, 1896-tól a Fegyver- és Gépgyár Rt. cégvezetője, később vezérigazgatója. A gyárban ő indította meg a kézi-, marok-, vadász- és gépfegyverek, valamint a sörétes puskák és az önműködő Frommer-féle

pisztolyok gyártását. Irányításával mintegy 150 különböző fegyvert gyártottak. Felismerte, hogy az automata lőfegyverek működését mindig az előző lövés okozta visszalökés vagy gáznyomás biztosítja. Ebben a kategóriában a Budapesten gyártott Frommer-pisztolyok és -puskák voltak a legjobbak, még a sportfegyverek kategóriájában is. Öntöltő lőfegyverei, különösen a 7,65 mm-es Frommer-pisztolyok és tekercsrugós vadászpuskái az egész világban elterjedtek. Nevéhez több mint 20 országban bejegyzett mintegy 100 szabadalom kötődik. (*A. Szála Erzsébet*)

GLATTFELDER Gyula (Budapest, 1874. március 18. – Budapest, 1943. augusztus 30.) **hítszónok, csanádi püspök, kinevezett kalocsai érsek.** A Központi Papnevelő Intézetben folytatott tanulmányai után 1896-ban szentelték pappá, egy évvel később doktori fokozatot szerzett. A katolikus egyetemi ifjúság nevelésére több helyen is (Budán, Pesten, Temesvárott, Szegeden) Szent Imre Kollégiumot alapított. 1909 és 1911 között Budapesten egyetemi tanár, 1911-től haláláig csanádi püspök. Temesvár központú egyházmegyéje székhelyéről a román hatóságok – a magyar oktatási intézményeket védő tevékenysége miatt – 1923-ban kiutasították, emiatt új püspöki központot volt kénytelen létrehozni Szegeden. 1942-ben ugyan kinevezték kalocsai érsekké, de székét betegsége miatt már nem foglalhatta el. (*Miklós Péter*)

GLYKAIS Gyula (Pomáz, 1893. április 9. – Szekszárd, 1948. június 12.) kétszeres **olimpiai bajnok kardvívó.** 1927-ben Európa-bajnoki bronzérmet szerzett. Az 1928. évi nyári olimpiai játékokon, Amszterdamban a Garay János, Glykais Gyula, Gombos Sándor, Petschauer Attila, Rády József, Tersztyánszky Ödön összeállítású magyar csapatban aranyérmes lett. Az 1929-es Európa-bajnokságon az egyéni versenyben első volt. 1930-ban a katonai Európa-bajnokságon, majd az Eb-n csapatban ért el első helyet. Utóbbi sikerét egy év múlva megismételte. Az 1932. évi nyári olimpiai játékokon, Los Angelesben a Gerevich Aladár, Glykais Gyula, Kabos Endre, Nagy Ernő, Petschauer Attila, Piller György összeállítású magyar csapatban ismét aranyérmet szerzett. (*Szabó Lajos*)

GIERGL Alajos (1792 körül – 1868. augusztus 17.) **ötvös, ezüstműves.** 1807-ben Fischer Lipót ötvös inasa, majd 1817-ben a pesti ötvöscéh mestere lett. Köznapi használati tárgyak – evőeszközök, cukorfogó csipesz, borbélytál, koppantó olló, kulcstartó, gyertyatartók, szelencék mellett –

liturgikus tárgyakat (kelyhek), illetve reprezentatív dísztárgyakat is készített: agarászserlegét és Klauzál Gábor számára készített díszkardját a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. A reformkor egyik legkiválóbb ötvösmesterének a Budapesti Történeti Múzeumban számos ötvöstárgya található, többek között fedeles dobozok, pompás ezüstszerlegek, díszes edények (serleg alakú cukortartók, kanna, lábas). A lakatoscéh számára készített, ugyanitt található díszserlegének (1834) figurális ábrázolásai magas színvonalú plasztikai, anatómiai tudásról tanúskodnak. Számos munkáját magángyűjteményekben őrzik. Az apósa, Joseph Bayer prágai festőművész által 1823 körül festett biedermeier portréja családjával ábrázolja. Tíz gyermeke közül a legismertebb Györgyi (Giergl) Alajos festőművész volt. (*Papp Júlia*)

GÖRGEI Artúr (Toporc, 1818. január 30. – Budapest, 1916. május 21.), **hadügyminiszter, hadseregparancsnok.** 1832–1845 között a cs. kir. hadseregben szolgált, főhadnagyi rangban kilépett. Prágában kémiai tanulmányokat folytatott, doktori értekezését a kókuszdió illóolajainak összetételéről írta. 1848 júniusától a magyar honvédseregben szolgált. Október 7-től honvéd ezredes, a feldunai hadtest dandárparancsnoka, október 11-től (ténylegesen november 1-től) vezérőrnagy, a feldunai hadsereg, majd hadtest, illetve VII. hadtest parancsnoka volt. 1849. március 30-tól a főszereget ideiglenes parancsnokaként a tavaszi hadjáratot vezette, májustól július elejéig hadügyminiszter, július elejétől a feldunai hadsereg parancsnoka. 1849. augusztus 11–13. között diktátor volt. 1849–1867 között Karintióban élt, a kiegyezés után hazatért. (*Hermann Róbert*) *Lásd a részletes visszaemlékezést a 2016-os Nemzeti évfordulóink kiadványban!*

GYERGYAI Albert (korábban Szegő, illetve Schlesinger) (Nagybajom, 1893. január 20. – Budapest, 1981. július 7.) **irodalomtörténész, esszéista, műfordító, író, tanár.** Tanulmányait Budapesten folytatta. Kereskedelmi iskolákban és az Eötvös Collegiumban franciatanár. Rendszeresen publikált a *Nyugatban*, főként francia és világirodalmi tárgyú tanulmányokat, esszéket, a legjelentősebb francia írók műveit fordította (Balzac, Flaubert, Proust, Gide stb.). A munkaszolgálatból megszökött. Kulturális attasé Genfben, később az ELTE tanára. A *Nagyvilág* főmunkatársa, az irodalomtudomány doktora, a francia Becsületrend tagja. (*Földes Györgyi*)

GYULAI Ágost (Pest, 1868. február 23. – Budapest, 1957. szeptember 14.) **pedagógus, irodalomtörténész.** Életműve a polgári és népiskolai tanítóképzés magyarországi átszervezésében, az irodalomoktatás megreformálásában, a szemináriumra épülő oktatás bevezetésében jelentős. A Magyar Pedagógiai Társaság tagja és titkára (1904–1945). A *Paedagogiai Értesítő* (1915–1917), a *Magyar Paedagogia* című folyóiratok szerkesztője (1940–1944). Irodalomtörténészként főként Arany, Petőfi, Madách és Vörösmarty munkásságával foglalkozott. Figyelemre méltó a Kodály Zoltánnal közösen kiadott Arany János-népdalgyűjteménye. (*Bucsics Katalin*)

HANTKEN Miksa (Jablonka [Szilézia], 1821. szeptember 26. – Budapest, 1893. június 26.) **geológus, paleontológus, egyetemi tanár, akadémikus.** 1869-ben megszervezte a Földtani Intézetet, amelyet 1870-től igazgatóként vezetett. Magyarországon elsőként helyezte a szénbányászatot tudományos, földtani alapokra, elkészítette a hazai kőszéntelepekről az első gyakorlati szempontból is jelentős áttekintést (1873). E témakörben össze-foglaló kézikönyve 1878-ra készült el *A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata* címmel. 1882-ben a pesti Tudományegyetemen az Európában harmadikként alapított őslénytani tanszék professzora lett. Paleontológusként a Nummulinák nemzetközileg elismert kutatója volt. 1873-ban a bécsi világiállításon Mada-rász Zsigmond Edével közösen egy 171 darabból álló nummulitesz-csiszolatgyűjteményt állított ki, amelyet aranyéremmel díjaztak. Nevét emlékérem és – sok más mellett – a Hantkenia, valamint a Hantkenina állatnemenév is őrzi. Nyolcvannál több fajt, egy alnemet s három nemet neveztek el tiszte-letére. (*A. Szála Erzsébet*)

HAZSLINSZKY Frigyes Ákos (Késmárk, 1818. január 6. – Eperjes, 1896. november 18.) **botanikus, tanár,** az MTA tagja. 1846-tól Eperjesen az evangélikus kollégium tanára, majd igazgatója. A virágos növények magyarországi előfordulásával és elterjedésével foglalkozott. Úttörő munkát végzett hazánkban a virágatlan növények (algák, gombák, mohák) botanikai feldolgozása terén. Az ország zuzmó- és mohafőlrőléről ő írta az első összefoglaló művet. Megkezdte a moszatok kuta-tását is, de csak a kovamoszatokig jutott vizsgálá-tában. Munkásságának fő területe a hazai gomba-flóra kutatása és feldolgozása volt, e témakörben közel száz publikációja jelent meg. Megírta az egész országot tárgyaló fűvészeti kézikönyvét *Magyar-*

hon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve (Pest, 1872) címmel. Zuzmó, valamint több ősnövény- és ősalattfaj is a nevét őrzi. (*Sragner Márta*)

HELLER Ágoston (Pest, 1843. augusztus 6. – Budapest, 1902. szeptember 4.) **fizikatanár, fizi-katörténész, akadémikus.** 1867-től tanársegéd volt a Műegyetemen, és fizikát tanított id. Szily Kálmán tanszékén. 1870-ben a budai főreális-kola tanára lett, emellett 1875-től két évtizeden át a Természettudományi Társulat könyvtárosa volt. Ezen túlmenően a *Természettudományi Köz-löny*, valamint a Társulat és az MTA közös német nyelvű lapjának egyik szerkesztője. 1894-től az MTA főkönyvtárosa. Több tankönyvet is készített a középiskolák számára, fizikával, meteorológiával és csillagászzal is foglalkozott. A fizika egyetemes történetéről írt kétkötetes munkája német nyelven jelent meg (1882–1884). Könyvében, amelyet ma is alapvető szakirodalmi forrásként tartanak szá-mon, 1200 oldalon foglalja össze e szakma törté-netét az ókortól a 19. század közepéig. Művében értékes adatokat nyújtott Gauss életrajzához is. A Természettudományi Társulat által meghirdetett és a fizikusok életrajzainak megírására vonatkozó pályázatra készített kéziratát, amely csak a fizika modern korszakát tárgyalja, első díjjal jutalmazták. Ennek a kétkötetes fizikatörténetének az első része 1891-ben, a második 1902-ben látott napvilágot. (*Gazda István*)

HERRMANN Miksa (Selmecbánya, 1868. ok-tóber 30. – Budapest, 1944. április 28.) **gépész-mérnök, műegyetemi tanár,** a Bethlen-kormány **kereskedelemlügyi minisztere** (1926–1929), országgyűlési képviselő, a Talbot Centrale elnök-igazgatója. Miniszterként jelentős eredményeket ért el a hazai közúti hálózat korszerűsítése és a magyar államvasutak villamosítása terén. Nevéhez fűződik a bányaidai centrálé megépítését bizto-sító ún. Talbot-szerződés megkötése. 1900-tól a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia, illetve Főiskola professzora, 1911-től 1940-ig a Műegyetem Gépszerkezettani Tanszékének pro-fesszora, az első magyar nyelvű felsőfokú géptani tankönyv szerzője (1924). Bányaiipari gépészettel, gépszerkezettannal foglalkozott, úttörő munkát végzett a vas hengerlési munkájának matematikai vonatkozásai terén. Jelentős munkásságot fejtett ki a magyarországi energiahordozók – kőszén, kőolaj, földgáz – feltárásában. (*A. Szála Erzsébet*)

HEVESI Simon (Aszód, 1868. március 22. – Budapest, 1943. február 1.) **filozófus, költő, pub-**

licista, rabbi. A budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben tanult. 1892-ben bölcsész-doktori fokozatot szerzett, 1894-ben avatták rabbivá. 1894-től kassai, 1897-től lugosi, 1905-től budapesti (Dohány utcai) rabbi. 1927-től a pesti izraelita hitközség vezető főrabbi. Az Országos Rabbiképző Intézet tanára, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület alapítója. Filozófiai művei mellett versei és fordításai is megjelentek, szerkesztette a *Magyar Zsidó Szemle* című folyóiratot. (Miklós Péter)

HEVESY Iván (Kapuvár, 1893. december 7. – Budapest, 1966. január 29.) **művészettörténész, kritikus,** a magyar fotó- és filmelmélet úttörője, kiemelkedő alakja. 1917-ben csatlakozott a *Ma* folyóirat köréhez, tanulmányaival és kritikáival az avantgárd irányzatokat támogatta. A Tanácsköztársaság bukása után itthon maradt, a *Nyugat* és más folyóiratok kritikusaként, könyvek (például *Az izmusok művészete*, 1922) szerzőjeként népszerűsítette a modern törekvéseket. 1925-ben publikálta a modern filmelmélet egyik első alpművének számító *A filmjáték esztétikája és dramaturgiája* című könyvét. 1929-ben feleségül vette Kálmán Kata fotóművészt, 1934-től kezdve több mint 40 kötetet jelentetett meg a fotográfia elméleti és gyakorlati kérdéseiről. 1947–1951 között a magyar Iparművészeti Főiskolán tanított. Fotóelméleti életműve máig megkerülhetetlen. (Pataki Gábor)

HONTHY Hanna (Hügel Hajnalka) (Budapest, 1893. február 21. – Budapest, 1978. december 30.) **színésznő.** A monarchiabeli operett örökös színpadi sztárja, a műfaj ikonikus alakja a pesti „Csikágóban” született, különös színpadi tehetsége Kálmán Imre, Lehár Ferenc, Jacobi Viktor, Zerkovitz Béla darabjaiban vált országos hírévé. Legendás adottságait tudatos tréninggel fejlesztve és fenntartva hatvan éven át maradt a műfaj első számú primadonnája. Népszerűsége akkora volt, hogy idősebb korában a darabokat gyakran alakjához, a „grande dame” szerepkörhöz igazították. Kossuth-díjas érdemes és kiváló művész, számos filmben is szerepelt (például Gazdag Gyula: *Bástyasétány* ’74). (Kappanyos András)

HUBAY Miklós (Nagyvárad, 1918. április 3. – Budapest, 2011. május 7.) **drámaíró, műfordító.** A Nemzeti Színház írója és dramaturgja, a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, 1956 októberében tíz napon át a Szabad Magyar Rádió kulturális adásának vezetője. Forgatókönyveket írt és fordított, elkészítette az első magyar musical

librettóját. Hosszú mellőzés után másfél évtizedet Firenzében töltött az egyetemen, majd hazatérve elvállalta az Írószövetség elnökségét. Kossuth-díjas, a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja. (Kappanyos András)

HUSZÁR Mátyás (Kisherestyén [Bars vármegye], 1778 – Nagyvárad, 1843. március 10.) **mérnök.** A pesti egyetem Mérnöki Intézetében szerzett diplomát 1802-ben. 1806–1808 között Szatmár-németi város mérnöke. Közben elnyerte a Helytartótanács külföldi ösztöndíját, ennek révén a legnevesebb francia és német mérnökök munkájának tanulmányozására nyílt lehetősége. 1811-től három évig Szatmár vármegye mérnöke, 1818-ban nagyvárad-i igazgató mérnökként a Berettyó, a Körösök, valamint a Hortobágy folyó térképezésére kapott megbízást. Ezzel a munkával vette kezdetét a hazai folyók részletes vízrajzi felmérése. A feladat szakszerű végrehajtása érdekében elkészítette az első hazai szabatos szintezési utasítást, amely módszertani segédletként szolgált az általa vezetett mérnökök számára. Az 1823-ban befejezett „mappáció” adatai alapján tervet készített a Körös-völgy vízének szabályozására. 1824-ben az ő vezetésével indult a Duna vízrajzi felmérése is, de 1829-ben leváltották, és visszahelyezték korábbi állomáshelyére. Mellőzötte és elfeledve halt meg Nagyváradon. (Fejér László)

HÜTL Hümér (Felsőbánya, 1868. július 14. – Budapest, 1940. január 18.) **sebész, egyetemi tanár,** felsőházi tag, a Magyar Országos Orvosszövetség elnöke volt. A modern sebészet számos eszközének, módszerének hazai bevezetője, akit virtuóz műtétei miatt orvosi körökben a „szike Paganinijé”-nek neveztek. Piarista diákként érettségizett, majd a pesti Orvosi Karon szerzett diplomát. A Szent István Kórház, majd a Szent Rókus Kórház főorvosa volt. Az Orvosi Karon 1915-től a gyakorlati sebészet rendkívüli tanára. Hazánkban ő vezette be, majd később kötelezővé is tette a sebészek számára a maszkban és gumikesztyűben való operálást. Fertőtlenítés céljából elsőként alkalmazta a bőr felszínének jódtinktúrással történő ecsetelését, lemosását. Nevéhez fűződik a műtéti beavatkozás előtt a metszés irányának kirajzolása a bőr műtéti felületén. 1907-ben feltalálta és Fischer Viktor szerszámkészítővel közösen szabadalmaztatta sebészeti varrógépét, amelyet Petz Aladár fejlesztett tovább. Később Hütl is az utóbbit alkalmazta. A találmány az egész világon elterjedt, technikáját az összes műtéttani szakkönyv ismerteti. (Kapronczay Károly)

KANITZ Ágoston (Lugos, 1843. április 25. – Kolozsvár, 1896. július 12.) **flórakutató, egyetemi tanár**, az MTA levelező tagja. 1863-ban elsőként írta meg a magyar botanika történetét. 1869-től a magyaróvári Gazdasági Akadémia tanára. Ő volt az első, aki felsőfokú tanintézetben magyar nyelven tanított botanikát. 1872-től a kolozsvári tudományegyetem növényteni tanszékének rendes tanára, ahol az általános botanika és az egzotikus flóra kérdéskörével foglalkozott. Nagy érdeme a korabeli Magyarország, valamint Délkelet-Európa területének florisztikai kutatása és botanikai leírása. Ő határozta meg a Széchenyi Béla szervezte távol-keleti expedíció során gyűjtött növényeket. 1877–1892 között szerkesztette az általa alapított első magyar botanikai folyóiratot, a *Magyar Növénytani Lapokat*. Kiteibél Pál hátrahagyott kézírataiból jelentős kutatási eredményeket adott közre. (*Snagner Márta*)

KANIZSAI János (? 1350 körül – ?, 1418. május 30.) **esztergomi érsek**, az Osl nemzetségből származó, egyházi pályát választó nemes. Királynéi káplán (1367), esztergomi nagyprepost (1374), majd egri prepost. 1374 és 1378 között a padovai egyetemen tanult, az utolsó két évben annak rektora. 1384-ben egri püspök, három év múlva esztergomi érsek. Utóbbi tisztséget haláláig betöltötte. 1401-ben kancellárként ő vezette a Zsigmond magyar király elleni felkelést, az uralkodó fogsága alatt az országot a Szent Korona nevében, az ország-tanács vezetőjeként irányította. 1403-ban csatlakozott Zsigmond ellenlásbasához, Nápolyi Lászlóhoz (1376–1414), akit ebben az évben magyar királyné koronáztak Zárában. Zsigmond megbocsájtott neki: 1412-től birodalmi kancellár, 1412 és 1417 között Garai Miklós nádorral helytartóként kormányozták az országot. Ott volt a konstanzi zsinaton (1417) is. Ő volt az első, aki 1395-ben IX. Bonifác pápától megkapta a primási címet. (*E. Kovács Péter*)

KÁRMÁN (Kleinmann) **Mór** (Szeged, 1843. december 25. – Budapest, 1915. október 14.) **pedagógus, művelődéspolitikus**, tankönyv- és tantervíró, **egyetemi tanár**. 1872-től a pesti Tudományegyetem magántanára, ugyanezen évtől – huszonöt éven át – a Trefort utcai gyakorló főgimnázium igazgatója. 1909-től a pesti Tudományegyetem Tanárképző Intézetében neveléstant, asszociációs lélektant és etikát tanított. A dualizmus kori hazai oktatásügy meghatározó személyisége, 1873–1883 között az Országos Közoktatási

Tanács titkára és a *Magyar Tanügy* című folyóirat szerkesztője. Döntő szerepe volt a polgári köznevelés és a rendszeres neveléstudomány alapjainak megteremtésében, a hazai herbartianus pedagógia korszerűsítésében. 1879-ben kiadott gimnáziumi tanterv, módszertani útmutatói, tankönyvei hosszú időre meghatározták a magyarországi középfokú iskolák munkáját. Pedagógiai elgondolásai a maga korában korszerűek voltak. Fia, Kármán Tódor (1881–1963) 1930-tól az Amerikai Egyesült Államokban élt, az aerodinamika és a rakétaelmélet világhírű kutatója lett, és elnyerte az USA legmagasabb tudományos kitüntetését is. (*V. Molnár László*)

KAZINCZY Gábor (Berettyó, 1818. július 18. – Bánfalva, 1864. április 18.), Kazinczy Ferenc unokaöccse, **politikus, publicista, műfordító**. 1835-ben a pozsonyi országgyűlési ifjak egyike, majd az Ifjú Magyarország kör vezéralakja volt. 1848-ban képviselő, a világosi fegyverletétel után haditörvényszék elé állították. A szabadságharcot követő években jelentős fordítói és szövegkiadói tevékenységet fejtett ki; az *Új Magyar Múzeum* munkatársa, az *Újabb Nemzeti Könyvtár* szerkesztője. 1858-tól az MTA, 1860-tól a Kisfaludy Társaság tagja. (*Hites Sándor*)

KOCH Antal (Zombor, 1843. január 7. – Budapest, 1927. február 8.) **geológus, egyetemi tanár**. 1872-től a kolozsvári tudományegyetemen az ásvány-, föld- és őslénytan tanszékének professzora, 1895 és 1913 között pedig a pesti tudományegyetem Geológia és Őslénytan Tanszékének vezetője. Legnagyobb, és a magyar földtani irodalomban egyedülálló alkotása *Az erdély-részi medence harmadkori képződményei* című kétkötetes monográfiája, mely 1894-ben, illetve 1900-ban jelent meg. Szabó József mellett ő volt az egyetlen, s egyben az utolsó a hazai geológusok között, aki még egyaránt művelte az összes szervetlen természettudományt, s egyben jelentős munkákkal gyarapította mind ásványtani és közettani ismereteinket, mind a földtani és őslénytaniakat. Nemzedékek nagy tanítómestere volt, aki negyvenévi tanársága alatt számos kiváló szakembert nevelt a hazai földtudományoknak. A Koch-iskola tanítványai voltak például: Pávai-Vajna Ferenc, Telegdi Roth Károly, Vendl Aladár, Vadász Elemér. 1912-ben – negyvenéves jubileuma alkalmából – Koch- emlékalbumot adtak ki magyar geológusok megemlékezéseivel. 1913-ban történt nyugalmomba vonulásakor a tudomány és a felsőoktatás terén szerzett érdemeinek

elismerésül magyar nemességet kapott, ami ritka eset a magyar tudomány történetében. (*A. Szála Erzsébet*)

KOVÁTS Mihály (Korlát, 1768. július 4. – Mezőcsát, 1851. június 22.) orvos, természettudós, akadémikus. Orvosi diplomáját a pesti egyetemen szerezte. Bécsi, majd svájci kórházakban folytatott gyakorlat után 1795-től a pesti Orvosi Karon tanított, s mellette praktizált is. A himlőoltás egyik korai propagálója volt. Küzdelmet folytatott a tudománytalan orvosi irányzatok, köztük a homeopátia ellen. 1807-ben két kötetben adta közre Gren kémiajának fordítását *Chémia vagy természet titka* címmel, amelyet egyetemi tankönyvként is használtak, ez az első nagyobb terjedelmű kémiai kézi- és tankönyvünk. Foglalkozott ásványtannal is, egyik legjelentősebb összeállítása a *Lexicon Mineralogicum enneaglottum* négy részben (1822). Az első magyar nyelvű törvényszéki orvostani tárgyú munka szerzője is ő volt (*Medicina forensis*, 1828). Mind a kortársak, mind a későbbi kutatók elismerését váltotta ki a *Magyar patika* című kétkötetes munkájával (1835). Támogatta a nyelvújítási harcot, e nyelakörben jelent meg nyolc részes szakszótára, ebben a természettudományok különböző területeinek többnyelvű szótárait állította össze (1845–1846). (*Kapronczay Katalin*)

KÖRÖSY József (1869-ig Hajduska József) (Pest, 1844. április 20. – Budapest, 1906. június 23.) statisztikus, higiénikus, akadémikus, 1870-től a Fővárosi Statisztikai Hivatal első igazgatója. Az intézményt három évtizedes munkájával magas színvonalú tudományos intézetté fejlesztette. Fényes Elek és Keleti Károly mellett a 19. század legjelentősebb magyar statisztikusai közé tartozott. Gyakorlati statisztikusként Budapest demográfiájával, gazdasági és szociális viszonyaival foglalkozott, emellett sokat tett a főváros közegészségügyi helyzetének fejlesztéséért. 1886-ban javaslatára állította fel a főváros a járványkórházat. A statisztikai módszertan terén több újítás bevezetése fűződik a nevéhez. A világon elsőként készített összehasonlító nagyvárosi statisztikai elemzéseket, amelyekben Budapest mutatószámait a világ más nagyvárosainak adataival vetette össze. Rendkívül termékeny szakíró volt, csak a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadásában százhatven műve jelent meg, de számos kötetét kiadták más magyar és külföldi kiadók is. (*V. Molnár László*)

KRUSPÉR István (Miskolc, 1818. január 25. – Budapest, 1905. július 2.) metrológus, geodéta,

geofizikus, műegyetemi professzor, akadémikus, a francia Becsületrend tisztí fokozatának tulajdonosa. A korszerű méréstudomány úttörő alakja, s nagyrészt az ő munkásságának köszönhető, hogy hazánkban már 1874-ben törvény rendelkezett a méter- és kilogrammszisztem bevezetéséről. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a nemzetközi méteregyezmény 1875-ben történt megkötésében, majd tevékenyen közreműködött a decimális mértékegységszisztem (méter, kilogramm stb.) magyarországi bevezetésében. 1878-tól 1894-ig a kezdeményezésére alapított Magyar Királyi Mértékhitelítő Bizottság első vezetője volt. 1889-ben Magyarország megkapta a Sèvres-ben őrzött hossz- és tömegetalonnal azonos névértékű etalonmáslatokat, amelyek vizsgálatához ő új, korszerű műszereket szerkesztett. Nevéhez fűződik az első magyar nyelvű földmértéstan áttekintés megírása (1869), valamint több geodéziai műszer kifejlesztése is. Etalonvizsgálatokhoz készített műszereiért a párizsi világkiállításokon (1878, 1885) aranyérmeket nyert el. Emlékére a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) Kruspér-éremmel alapított. (*A. Szála Erzsébet*)

LAKNER Artúr (Zólyom, 1893. április 7. – Németország, 1944) író, forgatókönyvíró, film-dramaturg, rendező, színházigazgató, Lakner Bácsi Gyermekszínházának alapítója. 1919-től a Corvin Filmgyár dramaturgja, később intézője. Egyéni némafilmfelirataival tűnt fel, valamint ő adta a *Hőféherke* című filmben szereplő hét törpe magyar nevét is. 1935-től az első magyar szinkronok dramaturgja lett. 1944-ben Németországba hurcolták, ahonnan már nem tért vissza. Legismertebb műve az *Édes mostoha* című gyerekkönyv, melyből film és színpadi mű is készült. (*Deczki Sarolta*)

LÁNCZOS Kornél (Székesfehérvár, 1893. február 2. – Budapest, 1974. június 25.) fizikus, matematikus, egyetemi tanár, a relativitáselmélet és a kvantummechanika neves kutatója. Tanulmányait a budapesti Tudományegyetemen végezte, ahol tanára volt Eötvös Loránd és Fejér Lipót is. Matematika–fizika szakos tanári diplomát szerzett (1916), majd a Műegyetemre került. 1921-ben Ortway Rudolfnál doktorált. 1926-ban Erwin Schrödingert megelőzve publikálta a kvantummechanika egyik igen fontos egyenletét. Kutatómunkáját 1931-ig német egyetemeken folytatta, Berlinben Albert Einstein munkatársa volt 1928–1929-ben. 1931-től az USA-ban élt, először Indiana állam egyetemén matematikát és fizikát

adott elő. 1949-től Los Angelesben dolgozott. 1954-től vezető professzora az írországi Dublin híres egyetemének, az Institute for Advanced Studiesnak. Sokszor látogatott Magyarországra, itt több tudományos kongresszuson is előadott. Összegyűjtött cikkei 1998-ban jelentek meg hat kötetben, eredeti nyelven és angol fordításban is, szakértői magyarázatokkal ellátva. Néhány kötete, köztük tudománytörténeti munkái, magyar fordításban is napvilágot láttak. (*Szabó Péter Gábor*)

LENGYEL Balázs (Budapest, 1918. augusztus 21. – Budapest, 2007. február 22.) **író, szerkesztő, kritikus.** A háború után a Belügyminisztériumban, majd a Vallas- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott. 1946 és 1948 között az *Újhold* folyóirat alapító szerkesztője, majd 1986 és 1991 között Nemes Nagy Ágnessel és Lakatos Istvánnal együtt az *Újhold Évkönyv* szerkesztője volt. Az 1950-es évek első felében műfordításokat készített és ifjúsági regényeket írt, 1956 után a Corvina, majd a Móra Könyvkiadó szerkesztője volt. (*Szénási Zoltán*)

LENHOSSÉK József (Buda, 1818. március 20. – Budapest, 1888. december 2.) **anatómus, antropológus, egyetemi tanár, akadémikus.** 1841-ben orvosdoktori, szemész- és szülésmesteri oklevelet, 1843-ban sebészdoktori oklevelet kapott. 1859 és 1888 között a pesti Orvosi Karnak a professzora, a leíró és tájázatatómia tanára. 1878/79-ben az egyetem rektora. A magyarországi anatómia korai, 19. századi korszakának jelentős alakja, a mikroszkópos szövettani vizsgálatok, valamint a szervezet életfolyamatainak morfológiai összefüggéseit feltáró funkcionális anatómia iskolateremtő egyénisége volt. Jelentősek a gerincagy és a nyúltagy anatómiájára, továbbá a medence visszérfonataira vonatkozó kutatásai. Megvetette az emberi szervezet anatómiai sajátosságai és élettani jelenségei között kapcsolatot kereső funkcionális anatómia alapjait. Nevéhez fűződik a hazai koponyatani (kraniológiai) vizsgálatok tudományos alapokra helyezése. (*Kapronczay Katalin*)

LONOVICS József (Miskolc, 1793. január 31. – Pest, 1867. március 13.) **katolikus főpap.** Teológiai tanulmányait Egerben folytatta, 1817-ben szentelték pappá. 1834-től csanádi püspök. Temesváron jogi és bölcséleti liceumot alapított, Romában sikeres tárgyalásokat folytatott a vegyes házasságok ügyében. 1843-ban nemesi rangot kapott, az MTA tiszteletbeli tagja, a Temes megyei konzervatív párt egyik vezetője. 1848 márciusában

lemondott a tizedről, és hozzájárult egyházmegyéjében a magyar nyelvű hivatalos levelezés bevezetéséhez. Májusban papságát és híveit a zsidók iránti tülelemre intette. 1848. június 25-én egri érsekké nevezték ki, de 1849-ben az osztrák kormány lemondatta, és a melki bencés kolostorba száműzték, ahol számos teológiai munkát írt. 1860-ban hazatért, amasiai címzetes érsekké, majd 1866-ban kalocsai érsekké nevezték ki. 1863-tól az MTA igazgatótanácsának tagja. (*Zakar Péter*)

MAGYAR László (Szombathely, 1818. november 13. – Ponto do Cujo [Angola], 1864. november 9.) **utazó, földrajzi író, az Afrika-kutatás egyik úttörője, akadémikus.** A fiumei tengerészeti iskolában tanult, 1843-ban tengerészkadét lett. Buenos Airesben lett flottahadnagy, egyben argentin állampolgár. Kereskedelmi útjait föld- és néprajzi megfigyelések gyűjtésére használta fel. Dél-Amerikában szeretett volna földrajzi kutatásokat végezni az MTA támogatásával, de ez nem sikerült, így került végül is 1848 májusában Afrikába. Ott olyan területekre is eljutott, ahol előtte még egyetlen európai sem járt, elsősorban a Kongó és a Zambézi forrásvidékét igyekezett feltárni. A bejárt területekről térképeket is készített. Kutatási anyagát, útleírásait, az általa készített térképeket hazaküldte az MTA-nak. Ezekből 1859-ben jelent meg könyve *Magyar László dél-afrikai utazásai 1849–1857. években* címmel. Munkáját az Akadémia 140 arannyal honorálta. Életművét elsőként Thirring Gusztáv akadémikus dolgozta fel tudományos alappal 1937-ben. (*A. Szála Erzsébet*)

MÁNDY Iván (Budapest, 1918. december 23. – Budapest, 1995. október 6.) **író.** A második világháború után sporttudósító volt, majd az *Újhold* körének tagja. 1949 és 1955 között nem publikálhatott, 1954-től szabadfoglalkozású író, 1989-től a *Holmi* szerkesztője. Műveinek univerzumát az a közeg alkotta, melyben élt: a Teleki és a Mátyás tér, a kisemberek, lecsúszottak világa, valamint a tribünök, presszók, uszodák, futballpályák. Írásaiban a realizmus keveredik a fantasztkummal és a groteszkkal. Egyik legismertebb műve a *Csutak és a szürke ló.* (*Deczki Sarolta*)

MANNHEIM Károly (Budapest, 1893. március 27. – London, 1947. január 9.) **filozófus, nemzetközi rangú szociológus, a tudásszociológia irányzatának egyik megalapítója.** Az 1910-es évek második felétől a Lukács György által erősen befolyásolt Vasárnapi Kör tagja volt. 1919 után Németországba emigrált, a heidelbergi, majd 1930-tól a

frankfurti egyetem tanára. Mái nagy hatást gyakorló, 1929-ben megjelent művében, az *Ideológia és utópiában* a szellemi tényezők és a társadalmi erők közötti összefüggéseket vizsgálta. Kidolgozta a szociológiai kutatásban máig alaptényezőként használt „szabadon lebegő értelmiség” fogalmát. 1933-ban Londonba emigrált. 1946-ban az UNESCO európai igazgatójává választották. (*Pataki Gábor*)

MARCZIBÁNYI Antal (Puhó, 1793. május 28. – Pest, 1872. január 13.) **politikus**. Pályája Trencsén megyéhez kötődött: 1812-től szolgabíró, 1816-tól főszolgabíró, 1824-től főadószedő. A szabadelvű ellenzék tagja, 1825-től 1844-ig országgyűlési képviselő, majd 1848-ig a főrendi ház tagja. 1841–1844 között Árva megyei főispáni helytartó, 1845-től 1849-ig trencsényi főispán, 1848. október 23-án trencsényi honvédtoborzási kormánybiztossá nevezték ki. A pozsonyi cs. kir. hadbíróság pénzbüntetésre ítélte, mivel 1848. december végéig közreműködött a gyanús postai küldemények feltartóztatásában, és az 1848. október 3-án, illetve november 7-én kelt királyi manifesztumokat kihirdetés helyett „elsikkasztotta”. Ezt követően visszavonult a politikától, az MTA 1863-ban igazgatótanácsi taggá választotta. (*Zakar Péter*)

MÁTYÁS (Kolozsvár, 1443. február 23. – Bécs, 1490. április 6.) **magyar király**. Apja a Magyarország kormányzója címet viselő, a törökellenes harcokban kiemelkedő szerepet játszó Hunyadi János, édesanyja Szilágyi Erzsébet. Bátyja, László kivégzése után (1457) ő lett a család feje. V. László magyar király halálát követően a nagybátyja, Szilágyi Mihály vezette Hunyadi familiárisok támogatásának köszönhetően 1458-ban királynak választották. 1463-ra konszolidálta hatalmát, 1464-ben a III. Frigyes császártól visszavásárolt Szent Koronával is megkoronázták. Ezután nagyszabású igazgatási, pénzügyi reformok segítségével kezdett az ország átszervezésébe. Európai ambíciói voltak, egyes vélemények szerint a császári címet szerette volna megszerezni. Ezért is támadt Csehországra, ahol 1469-ben a rendek egy része uralkodójának választotta. Két osztrák háborút is vezetett (1471–1478 és 1482–1486) III. Frigyes ellen. A törökellenes harcokban a kompromisszum híve volt, nevéhez köthető a Zsigmond király által elkezdett déli végvárrendszer továbbfejlesztése. Élete utolsó éveiben házasságon kívül született gyermeke, Corvin János trónutódlását szerette volna biztosítani. Saját érdeklődése és felesége, Aragóniai Beatrix hatására számos itáliai huma-

nistát fogadott udvarába. Könyvtára, a Bibliotheca Corviniana a korszak egyik legjelentősebb gyűjteményének számított. (*E. Kovács Péter*)

MÉSZÁROS Ági (Budapest, 1918. május 24. – Budapest, 1989. március 8.) **színésznő**. Pályáját Szegeden kezdte 1936-ban, Németh Antal innen szerződtette a Nemzeti Színházhoz 1939-ben. Klasszikus szerepek alakításai mellett az újrainduló magyar filmgyártás is felfedezte, leggyakrabban naivakat játszott nagy sikerrel. Legjelentősebb korai filmszerepei a *Simon Menyhért születése* Simonnéja és a *Talpalatnyi föld* Juhos Marikája, de a szocialista realizmus sematikus filmjeiben is gyakran szerepelt. (*Rákai Orsolya*)

MÉSZÖLY Dezső (Budapest, 1918. augusztus 27. – Budapest, 2011. október 11.) **író, költő, műfordító, dramaturg, egyetemi tanár**. Párizsban folytatott irodalmi és színházi tanulmányokat, 1946-tól színházi dramaturg. Tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, 1963-ig szabadúszó, majd a Magyar Televízió munkatársa. Irodalmi munkásságának fő területei a műfordítás és a költészet voltak; az ő nevéhez fűződik Villon összes versének, valamint fontos Shakespeare- és Molière-drámáknak a lefordítása. (*Deczki Sarolta*)

MEZEY László (Eger, 1918. december 5. – Budapest, 1984. április 14.) **irodalomtörténész, paleográfus**. A diploma megszerzése után középiskolában tanított, majd 1947-től a budapesti Egyetemi Könyvtár Régiség- és Ritkaságtárában dolgozott. 1956-tól az MTA Irodalomtörténeti Intézetének a munkatársa lett, majd az Országos Széchényi Könyvtár és az MTA paleográfiai kutatócsoportjának kutatója volt. 1974-ben az Eötvös Collegium tanáraként a hazai könyvtárakban őrzött kódex-töredékek feltárására szervezte meg a Fragmenta Codicum akadémiai kutatócsoportot. (*Szénási Zoltán*)

NÁDASI Ferenc (Nágel Ferenc) (Budapest, 1893. október 16. – Budapest, 1966. február 20.) **balett-táncos, koreográfus**. Már tízévesen szólótáncolt, tizenhat évesen nevelőapja társulatával Oroszországba ment, ahol tanulmányozta a Marinszkij Színház és a formálódó Gyagilev-társulat munkáját. 1913-tól a budapesti Operaház szólótáncosa. 1921-től 1936-ig külföldön élt, hazatérve feleségével magán-balettkiskolát nyitott, ahol korszerű és nagyon sikeres képzést folytattak. 1949 után iskoláját államosították, így az Állami Balettintézetben tanított tovább egészen 1963-ig. (*Rákai Orsolya*)

(Zsögödi) **NAGY Imre** (Zsögöd, 1893. július 23. – Csíkszereda, 1976. augusztus 22.) **festő**, az erdélyi magyar művészet kiemelkedő képviselője. A Képzőművészeti Főiskola hallgatója, 1920–1922 között a kecskeméti művésztelepen dolgozott. 1924–1949 között javarészt szülőfalujában élt, a székelyeket, az őket körülvevő tájat örököltette meg színgazdag, az expresszív hatásoktól sem mentes, a kései Aba-Novák felfogásával rokon képein. 1949–1950-ben a kolozsvári képzőművészeti főiskola tanára, számos kitűnő, az erdélyi és magyarországi szellemi élet kiválóságait megörökítő grafika alkotója. Zsögödi műterme halála után emlékhelyként működik. (*Pataki Gábor*)

NAGY Károly (Révkomárom, 1797. december 6. – Párizs, 1868. március 2.) **matematikus, csillagász, publicista**, az MTA (1832-től levelező, 1836-tól rendes) tagja. 1834-ben Londonban az MTA költségén magyar nyelven kiadta Charles Babbage logaritmustáblázatát. 1837–1842 között a Magyar Tudós Társasági Név-könyv és Asztronómiai Napló csillagászati tábláit szerkesztette. Batthyány Kázmér gróf költségén magyar nyelvű ég- és földgömböket készített az iskolák számára. 1847-ben Bicskén egy kisebb csillagvizsgálót építtetett, saját költségén műszerekkel is felszerelte. Szorgalmazta a méterrendszer hazai bevezetését. Több magyar nyelvű ismeretterjesztő és tankönyvet írt a matematikáról, felnőtteknek és gyerekeknek egyaránt. Cikkei a *Társalkodó*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Figyelmező* és az *Athenaeum* című folyóiratokban jelentek meg. Nevét viseli a 115059 Nagy-károly kisbolygó. (*Keszthelyi Sándor*)

ORCZY Lőrinc (Tarnaörs, 1718. augusztus 9. – Pest, 1789. július 28.) **költő**. Magyar főnemesi család sarja. Részt vett az örökösödési és a hétéves háborúban. 1763-ban tábornokként szerelt le, idővel Abaúj vármegye főispánja lett. 1774-ben a folyamszabályozó bizottság királyi biztosává választották. A 18. századi magyar irodalom kortársak által is megbecsült alakja. Költeményei sokáig kéziratban terjedtek, azokat először Révai Miklós adta ki a nyolcvanas években. Költészete a hagyományos erkölcsfilozófia értékeit közvetíti, de megfigyelhető benne a felvilágosodás hatása is. (*Hegedűs Béla*)

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc (Rimaszécs vagy Otokocs, 1648. október – Nagyszombat, 1718. október 1.) **lelkész, író**. Református származású teológus, Utrechtben is tanult, ahol kitűnt tehetségével. Hazatérte után lelkészként működött, a protestáns üldöztetések alatt gályarabságot szen-

vedett (1675–1676), ezután ismét Utrechtben, majd Angliában élt. 1694-ben önszántából katolikus hitre tért. Írásai főként teológiai értekezések és építő olvasmányok, legismertebb műve az *Origines Hungaricae*, amely az első magyar őstörténet, ebben a magyar nyelv keleti eredetéről ír. (*Fajt Anita*)

PALUGYAY Imre (Mád, 1818. október 6. – Kispalugya, 1866. december 7.) **statisztikus**. Sátoraljaújhelyi, rozsnói, majd kassai tanulmányait követően 1840. szeptember 24-én avatták ügyvéddé. A Magyar Királyi Helytartótanács gyakornoka, 1846-tól a királyi könyvbíráói főhivatal tollvivője. Számos jogtörténeti és történeti munka szerzője, 1847-től az MTA levelező tagja, 1848–1849-ben a belügyminisztériumon belül működő statisztikai hivatal munkatársa. Az ideiglenes közigazgatásban 1851–1858 között a pest-budai főispánság kerületi tanácsosa. 1858-ban császári tanácsos és a helytartóság pozsonyi osztályánál titkár. Munkái főként a jogtörténettel, a megyerendszerrel és Magyarország történeti-földrajzi leírásával kapcsolatosak. Fényes Elek mellett a magyarországi statisztika tudományának egyik meghonosítója. (*Zakar Péter*)

PÉCHI Simon (Pécs, 1570 – Senterzsébet, 1643 vége) **erdélyi kancellár, szombatos teológiai író**. Báthory Zsigmond támogatásával külföldön tanult, hazatérve Székely Mózes, Bocskai István és Báthory Gábor tanácsosa és bizalmasa lett. 1613–1621 között Erdély főkancellárja volt. Erdély önállóságáról vallott nézetei keresztetizték Bethlen Gábor szándékait. 1621–1624 között bebörtönözték. Kiszabadulva a szombatosság dogmatikai és liturgikus alapjainak megteremtésén dolgozott (többek között a Talmud alapján), magyar zsolnárfordításait rabbinikus források nyomán kommentálta. Művei kéziratban maradtak. (*Papp Ingrid*)

PERCZEL Zita (Budapest, 1918. április 26. – Budapest, 1996. április 4.) **színésznő**. Még színiakadémistaként a Nemzeti Színházhoz került 1933-ban, 1934-től pedig filmekben is egyre gyakrabban szerepelt, a 30-as évek romantikus vígjátékainak egyik legkedveltebb sztárja (*Meseautó, Budai cukrászda, Az új rokon* stb.). 1938-tól 1940-ig Nizzában játszott, majd Amerikába ment. 1940-től Hollywoodban élt, de a filmgyártástól és színháztól távol maradt, 1951-ben visszatért Párizsba, ahol újra játszott. 1991-ben visszatért Magyarországra, színpadi és filmes karrierje is újraindult. (*Rákai Orsolya*)

PETHŐ Tibor (Budapest, 1918. december 3. – Budapest, 1996. december 7.) **újságíró, szakíró.** A *Magyar Nemzet* alapítójának, Pethő Sándornak a fia. 1942-ben lett a *Magyar Nemzet* szerkesztője, a háború alatt részt vett az ellenállásban. A háború után a Honvédelmi Minisztérium sajtóosztályát vezette. 1948-tól több lap és a Magyar Távirati Iroda (MTI) vezető újságírója, 1976 és 1979 között a Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ) elnöke volt. 1991–1992-ben a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, majd szerkesztőbizottsági elnöke lett. Több útikönyv szerzője, társszerzője. (*Szénási Zoltán*)

PETŐ András (Szombathely, 1893. szeptember 11. – Budapest, 1967. szeptember 11.) **orvos, a konduktív mozgásterápiai képzés kidolgozója.** Orvosi oklevélét a bécsi orvosi karon szerezte meg 1918-ban. 1938-ban hazatért, hatósági orvosként megkezdte a konduktív mozgásterápia intézményi alapjainak a szervezését. 1945–1963-ban a Gyógypedagógiai Főiskola tanára, 1950-től az Országos Mozgásterápiai Intézet igazgatója. Ebből az intézetből fejlesztette ki 1963-ban a Mozgássérültek Nevelőképző és Nevelőintézetét, s itt szervezte meg a konduktorképzést. A Pető-módszer az ő nevéhez fűződik. Az orvos-gyógypedagógus egyedülálló módszerének (konduktív pedagógiai módszer) alap gondolata az volt, hogy idegrendszerünk a károsodások ellenére is rendelkezik tartalékokkal, új kapcsolatok kiépülésének lehetőségével, s ezek a tanulási-tanítási folyamat megfelelő vezérlésével mozgósíthatók. A Pető-módszer a világon talán a legtöbbet emlegetett pedagógiai fejlesztő módszer, rehabilitációs/rehabilitációs eljárás. Ennek oktatásaképzése a Semmelweis Egyetem Pető András Kara keretében folyik. (*Kapronczay Károly*)

PFEIFER Ignác (Szentgál, 1868. szeptember 30. – Budapest, 1941. szeptember 7.) **vegyszerész, műegyetemi professzor, később az Egyesült Izzó (Tungsram) kutatólaboratóriumának vezetője.** Műegyetemi éveiben a víz keménységének meghatározására analitikai módszert dolgozott ki (Wartha-Pfeifer-módszer), melyet hosszú évtizedeken át világszerte alkalmaztak ipari vízvízsgálatokhoz. Jelentős eredményeket ért el a tüzelőanyag-technológiában: szénkémiái kísérleteivel, a gázüzemű tüzelőanyagok bevezetésével, földgáz- és petrolkémiái újításával és vákuumtechnikai iparokban kifejtett tevékenységével. Vezetése mellett az Egyesült Izzóban alakult ki az első korszerű ipari kutatólaboratórium hazánkban, melynek a

volframszálas izzólámpák tökéletesítése terén voltak nagy eredményei. Az ő időszakában épült meg (1937) az ajkai kriptongyár, s terjedt el a hazai gyártású kriptontöltésű izzólámpa. Elévülhetetlen érdemei vannak az Egyesült Izzó sikerében, a cég világhírűvé válásában. Elnöksége alatt, 1932-től 1941-ig élte virágkorát a Magyar Kémikusok Egyesülete. Tiszteletére és emlékére díjat nevezett el róla az egyesület. (*Tömpe Péter*)

PLUHÁR István (Tata-Tóváros, 1893. december 10. – Budapest, 1970. december 1.) **labdarúgó, sportújságíró, testnevelési főiskolai tanár** (1931–1944), **rádiós sportriporter.** 1930-ban a Testnevelési Főiskolán tanított, amikor – mint kétszeres válogatott futballistát – felkérték, hogy közvetítse a Magyarország–Olaszország (0:5) Európa Kupa labdarúgó-mérkőzést. Ekkor állt először a Magyar Rádió mikrofonja elé (1930. május 11.). Életében nem csinált még hasonlót. Nem sokat tanították: föl vitték a lelátó tetejére, és annyit mondtak neki, hogy itt a mikrofon, lehet beszélni. A premier olyan jól sikerült, hogy a másnapi lapok azt írták: a legjobb játékos Pluhár volt. 1930-tól dolgozott a Rákóczi úti négyszobás lakásból időközben a mai épületébe költöző rádióban. 1933-tól a Magyar Rádió sportriportere, ő közvetítette a jelentős labdarúgó- és vízilabda-mérkőzéseket. Különösen a berlini olimpiáról (1936) adott rádióközvetítései voltak emlékezetesek, ahol mind a tíz magyar aranyérmet a helyszínről ünnepelte. A háborút követően 1945-től, mint a Magyar Rádió riportere tovább dolgozott. 1947-től a rádióban is megkezdődött a politikai tisztoztatás, a kitűnő sportriporter sokak szemében megbízhatatlanná vált. (*Szabó Lajos*)

POGÁNY Béla (Budapest, 1887. április 1. – Budapest, 1943. december 23.) **fizikus, geofizikus, műegyetemi professzor, akadémikus, a fénytán és spektroszkópia neves kutatója.** Jelentős eredményeket ért el a molekulák és nemesgázok színképelemzése területén. Meghatározta a platina, a palládium, az arany és az ezüst vékony rétegeinek fajlagos ellenállását, fénytörésmutatóját és fényelnyelő együtthatóját, mint a rétegvastagság függvényeit. 1926-ban megismételte a relativitáselmélet bizonyítására, a forgó test szögsebességének meghatározására alkalmas Sagnac-kísérletet, s az elődeinél kielégítőbb pontosságú eredményt kapott. 1933-ban gépészmérnök-hallgatók számára ő írta az első nagy egyetemi fizikai kézikönyvet. (*Gazda István*)

RÁDAY Pál (Pécel, 1768. március 31. – Pest, 1827. június 22.) **földbirtokos, mecénás, színgazgató.** A péceli kastélyban Ráday Gedeon hatása alatt nevelkedett, később jogi végzettséget szerzett. Az eperjesi tábla elnöke, majd a Dunamelléki Református Egyházkerület világi felügyelője lett. A pesti magyar színtársulat létrehozására irányuló kísérleteivel a magyar nyelvű színjátszás színvonalának emelésére törekedett. Munkájában Kazinczy Ferenc segítette. 1815-től meghatározó szerepet töltött be a pest-budai színházi élet irányításában. (*Kiss Margit*)

I. RÁKÓCZI György, felsővadászi (Szerencs, 1593. június 8. – Gyulafehérvár, 1648. november 11.) **erdélyi fejedelem** (1630–1648). Felső-Magyarország legnagyobb birtokosaként már tekintélyes politikus volt, amikor az erdélyi rendek behívták a fejedelemségre. Uralkodása a Bethlen Gábor alatti aranykor folytatásának tekinthető, hiszen az ország gazdaságilag és politikailag továbbra is erős maradt. A szigorú kálvinista hitelvek szerint élő fejedelem élethivatásának érezte a tiszttségét, és az ország szilárd egységének fenntartása mellett sokat tett az erdélyi, sőt a hódoltságbeli református egyházért is. Jelentősen növelte a fejedelmi kincstári javakat, de családi birtokait is gyarapította. Egy alkalommal bekapcsolódott a harmincéves háborúba is (1645), amit sikeres békével zárt le. Kiemelkedő művészetpártoló tevékenységet folytatott, amelyben felesége, Lorántffy Zsuzsanna is hű társának bizonyult. (*Oborni Teréz*)

RÁTH Károly (Győr, 1829. február 28. – Győr, 1868. április 12.) **levéltáros, történész.** A győri evangélikus gimnáziumban, majd a pozsonyi evangélikus líceumban tanult. 1848 szeptemberében beállt a 23. honvédszászlóaljba, november 1-től hadnagy, 1849. január 1-től főhadnagy az alakulatánál, a feldunai hadtestben, majd a Kmety-hadosztályban. A pétervárad katonai kórházban, sebesülteként került fogságba. A szabadságharcot követően történeti kutatásokat folytatott a Győr vármegyei és káptalani levéltárban. 1861-ben és 1867-től Győr megye levéltárnoka, 1858-tól az MTA levelező, 1867-től rendes tagja. 1861-ben Rómer Flórisal elindították a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* kiadását. 1863-ban barátaival megalakította a Dunántúli Történetkedvelők Társaságát, később a Magyar Történelmi Társulat egyik meghatározó alakja. 1867-től a Győr megyei Honvédegylet tagja. (*Zakar Péter*)

REINITZ Béla (Budapest, 1878. november 15. – Budapest, 1943. október 26.) **dalszerző, zeneszerző, zenekritikus,** az első világháborút követő évtizedek kiemelkedő baloldali értelmiségije. Ifjan előbb jogi doktorátust szerzett, de hatalmas irodalmi és zenei műveltsége, kivált az új művészeti alkotások iránti elkötelezettsége hamar eltérítette az ügyvédi pályáról. 1906-tól 1917-ig a *Népszava*, majd egy esztendeig a *Világ* zenekritikusa volt, mindemellett 1910 és 1918 között az Országos Munkásbiztosító Pénztár titkáráként működött. Írásaiban hiteles támogatója volt Bartók és Kodály művészetének, komponistaként pedig sikeres dal- és kabarékuplő-szerzőnek bizonyult. A Tanácsköztársaság idején művészeti kormánybiztosként Bartók Béla, Dohnányi Ernő és Kodály Zoltán részvételével – a gyermekek és a munkásfiatalok zenei oktatásának megreformálására – életre hívta a Zenei Direktóriumot. A bukás után bécsi emigrációba kényszerült, majd új, gyakran politikai töltetű alkotásaival is főként német, osztrák és svájci pódiumokon aratott sikereket. A mai musical műfajához közelítő *Árnyak Harlem felett* zenés színpadi játékát is német földön mutatták be 1930-ban. Egy évvel később azonban a jobbra tolódó „barna” forradalom elől hazakényszerült, ahol jószerével teljes némaságra ítélve hunyt el a pesti zsidó kórházban. (*Szirányi János*)

RÉVAY Péter (Holics, 1568. február 2. – Trencsén, 1622. június 5.) **koronaőr.** Evangélikus főnemes, Turóc vármegye főispánja. Bécsben és Strassburgban tanult, majd katonai és diplomáciai feladatokat teljesített. Mátyás főherceg tanácsosa, 1608-tól haláláig a Szent Korona őre. A rendek érdekeit képviselte és a velük kiegyező Habsburg-politika híve volt. Justus Lipsius módszertanát és sztoikus felfogását követte. Művei, amelyekben a korona sorsán keresztül mutatja be Magyarország történetét, a korona tudományos vizsgálatának és a római eredetet megkérdőjelező protestáns bizánci eredethagyománynak a kezdetét jelentik. (*Zászkaliczky Márton*)

RISZDORFER Ödön (Batthyánypuszta. 1893. szeptember 26. – Magyarország, 1945) **mérnök, feltaláló,** a fényképezéshez kötődő találmányai úttörő jelentőségűek. 1931-ben jelentette be a fénymérőre vonatkozó első szabadalmát: „Berendezés fényképezőgépekhez a megvilágítás meghatározására” címmel. 1934 márciusában újabb találmányt jelentett be „Fotocellás fénymérő készülék” címen, majd részben Vajta Miklós (1911–1981) ötletei

alapján jutott el a 12°-ban mérő fotocellás fénymérőig. Ezt a műszert az Eastmann Kodakkal történő üzletkötés után „Kodalux”, később „Superlux” néven Budapesten gyártotta a „Dr. Riszdorfer Ödön finomechanikai gyár”. Ezen túlmenően megállapíthatjuk, hogy a fényképezés automatizálási kérdéseit is valószínűleg a világon elsőként ő oldotta meg. Teljesen automata gépén a megvilágítási időt egy fényelemmel vezérelt berendezés közvetlenül szabályozta. Több mint száz szabadalmára számos céggel szerződött, ilyen – a Kodak mellett – az Eumig, a Bosch és a Kochmann. (*Gazda István*)

RITOÓK Emma (Nagyvárad, 1868. július 15. – Budapest, 1945. április 3.) **író, költő, esztéta, műfordító.** Budapesten, Lipcsében és Párizsban folytatott egyetemi tanulmányokat, 1906-tól a bölcsészettudományok doktora. A női egyenjogúsítás harcosa. Művészeti és művészetfilozófiai írásokat publikált, megnyerte az *Új Idők* regénypályázatát. Alapító tagja a Vasárnapi Körnek, 1921-ben azonban eltávolodott tőlük, róluk írta *A szellem kalandorai* című, satirikus hangú regényét (1921). 1920 és 1932 között a Fővárosi Könyvtár munkatársa. A skandináv irodalmak egyik első fordítója (Knut Hamsun, Jens Peter Jacobsen, Bjørnstjerne Bjørnson). (*Földes Györgyi*)

ROHRINGER Sándor (Kassa, 1868. március 28. – Budapest, 1945. május 4.) **kultúrmérnök.** 1890-ben diplomázott a József Műegyetemen, majd jogi tanulmányokat folytatott a Kassai Jogakadémián (1896). Pályafutását kultúrmérnökként Kassán kezdte, aztán Besztercebányán, majd 1909 és 1919 között ismét Kassán a kultúrmérnöki hivatal vezetője volt. Ez utóbbi állomáshelyén igazgatta az itt működő Vízmester-iskolát is. A világháborút követően a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott, miniszteri biztosa volt a Dunavölgyi Főcsatorna építésének, majd 1923-ban kinevezték a József Műegyetem vízépítéstani rendes tanárának. Itteni működése alatt szorgalmazta az első hazai vízépítési laboratórium megépítését (1927), ami nemcsak a hidraulikai alapkutatásokat tette lehetővé, hanem a nagyobb vízépítési műtárgyak kismintakísérleteinek elvégzését is, amellyel a tervezés és az építés költségeinek jelentős megtakarítását érték el. 1932-ben kezdeményezője volt a Duna–Tisza közti talajvízszint-észlelő kúthálózat kiépítésének. 1934–1935-ben a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem első rektora volt. A MTA előbb levelező, majd 1941-ben rendes tagjává választotta. (*Fejér László*)

ROZSNYAI Dávid (Marosvásárhely, 1641 – Fogaras, 1718. március 4.) **író, költő, történetíró.** I. Apafi Mihály portai követtségének „török deákja” volt, fontos oszmán személyiségek mellett szolgált tolmácsként Isztambulban és Magyarországon. A Beldi Pál-féle összeesküvésbe keveredve 1678-tól hosszú börtönbüntetést szenvedett. A török uralom megszűntével már csak kéziratának rendezésével foglalkozott. Fő műve, a *Horologium Turcicum* nem más, mint a *Pancsatantra* törökből készített magyar fordítása. A mű keleti nyelvezetét sajátos írói technikával utánozta. (*Ács Pál*)

SAJNOVICS János (Tordas, 1733. május 12. – Buda, 1785. május 4.) **nyelvész, matematikus, csillagász.** Jezsuita szerzetes. Tagja volt a Hell Miksa vezette expedíciónak, amely Észak-Norvégia partjainál Vardø szigetén végzett méréseket és megfigyeléseket, az 1769. június 3–4-i Vénusz-átvonulásról. A sikeres megfigyelés eredményeként nagyon pontos adatokat közöltek a Föld–Nap középtávolságra. A mérések mellett tanulmányozta a szigeten élő lappok anyanyelvét. Kutatta a lapp és a magyar nyelv hangzásának, hanglejtésének hasonlóságát, a nyelvek szókészletitani, hangtani és alaktani egyezéseit. A nyelvek rokonításáról szóló kötete 1770-ben jelent meg, amelyben 150 magyar–lapp szóegyeztetést találunk. Sajnovics kutatásainak helyességét a tudományos közvélemény sokáig vitatta, napjainkra viszont a finnugor történeti nyelvészet egyik alapműveként tartják számon. (*Febér Katalin*)

SÁNDY Gyula (Pest, 1868. július 25. – Budapest, 1953. június 12.) **építész.** A budapesti Műegyetemen Steindl Imre hallgatójaként kőfaragóterveivel részt vett az Országház építésében. 1891-ben diplomázott, ezt követően Pecz Samu mellett dolgozott. 1889–1899 között tanársegéd, 1914–1939 között professzor a Műegyetem Középítési, illetve Magasépítési Tanszékén. A Magyar Mérnök és Építész Egylet titkára, az evangélikus egyház főépítésze volt. Több budapesti és főváros környéki evangélikus templom épült tervei szerint (a kispesti, a rákoscsabai, a rákosligeti). 1899 után Foerk Ernővel társult, több művüket közösen jegyezték (zágrábi postapalota, 1901; nagykőrösi református templom, 1907; daruvári Tüköry-kastély, 1904–1905). Postaépületek tervezése is köthető hozzá, köztük fő műve a budai Széll Kálmán téri Postapalota (1925). Visszaemlékezéseit 1950–1953-ban írta meg (megjelent 2005-ben). (*Papp Gábor György*)

SÁVOLY Pál (Budapest, 1893. január 30. – Budapest, 1968. december 20.) Kossuth-díjas és Állami díjas **hidépítő mérnök, statikus**. Önálló mérnöki iroda vezetője, több tervezőcsoport tagja. Részt vett az óbudai Duna-híd (Árpád híd) tervezésében. 1936-ban megtervezte a Boráros téri híd (Petőfi híd) hídfőit. Az 1937–1939-ben több más alkotás mellett nevéhez fűződik a Duna-parti gyorsforgalmi út, a Lánchíd és a Margit híd aluljáróinak megépítése, az utóbbi hídfőjének rendezése. A második világháború után közreműködött számos híd újjáépítésében. Ő tervezte az 1958-ban Egyiptomban, Heluanban megépült 800 méter hosszú közúti és vasúti Nílus-hidat. Legjelentősebb alkotása, a budapesti Erzsébet híd újjáépítése. Ő javasolta a modern kábelhidat, majd irányította a tervezést, a számításokat. A régi pillérekre épült hatynomú kábelhidat tervezett. Ezt az 1960 és 1964 között épült kábelhidat tekintette élete fő művének. *(A. Szála Erzsébet)*

SCHAFFER Alfréd (Pozsony, 1893. február 13. – Prien am Chiemsee [Németország], 1945. augusztus 28.) **labdarúgó, edző**, az első profi játékosok egyike, beceneven Spéci. Mackós termete ellenére gyors volt, ötletes és rendkívül technikás. Az ő találmánya például a labda combbal történő levétele. Abban az értelemben tekinthető az első profi játékosnak, hogy a klubhűség a legkevésbé sem érdekelte, akár szezonon belül többször is klubot váltott, ha jobban megfizették. 16 év alatt 21 csapatnál volt igazolt játékos. Németországban akkora tekintélye volt, hogy csak „Fussballkönig”-nek nevezték. Játékosa volt Sebes Gusztáv, az Arany-csapat későbbi edzője is. 1944-ben származása miatt deportálták. A koncentrációs tábor túlélte, de nem sokkal később, 1945-ben gyanús körülmények között meghalt. Játékosként hétszeres, edzőként hatszoros bajnok. Ő volt az 1938-ban világbajnoki ezüstérmet szerzett válogatott szövetségi kapitánya. *(Szabó Lajos)*

SCHULEK Vilmos (Pest, 1843. április 21. – Budapest, 1905. március 13.) **szemész**, egyetemi tanár, akadémikus, érdemeket szerzett a szemészeti rendelkezések körökana és műtėti kezelése és a sebési műszerek tökéletesítése terén. 1866-ban Bécsben szerzett orvosdoktori, sebészdoktori, szemész- és szülészmestri végzettséget. 1867 és 1872 között Bécsben Ferdinand Ritter von Arlt szemészprofesszor mellett gyakornok, majd asszisztens. 1872-ben a frissen alakult kolozsvári egyetemre hívták meg a szemészet tanárának. Innen tért vissza szülővárosába 1874-ben, ahol haláláig

volt a szemészet professzora. Kezdeményezésére foglalhatta el a fővárosi egyetem 1884-ben az új, korszerű szemklinika Mária utcai épületét. E korban a szemészet újdonsága az elektrofiziológia és a mikroszkopos szemfenékvizsgálat volt. Ennek hatására megszilárdult a szemészeti gyakorlatban és terápiában az a tökéletes műtéttan, amelyet a bécsi Arlt dolgozott ki. Schulek Budapesten az Arlt-féle szemészeti iskolát képviselte, tökéletesítette annak eredményeit. Továbbfejlesztette a szemsérülések, a kóros elváltozások következtében fellépő látászavarok sebészeti gyógy módjait. Szemészeti műtétait akkor egyedülálló kis látásvesztéssel végezte. *(Kapronczay Károly)*

SEMMELEWEIS Ignác Fülöp (Buda, 1818. július 1. – Bécs, 1865. augusztus 13.) **orvos**, egyetemi tanár, a magyar orvostudomány legjelentősebb alakja, a gyermekágyi láz kórtaának tisztázója. Megállapította, hogy a gyermekágyi láz kórképe nem önálló kórkép, hanem fertőzés következménye: vérmérgezés. A fertőzést bomlott szerves anyag okozza, amit hullákból eredő részecskék idéznek elő azzal, hogy – orvosok vagy orvosok – többnyire boncolást követően tisztátalan kézzel beviszik azt a frissen szült anyába, és pedig műszerrel, kézzel, kötőanyaggal, ágyneművel stb. Rájött arra, hogy a fertőző ágens klóros vízzel elpusztítható, így elrendelte az orvosok és a orvosok számára – a kórterembe lépésük előtt – a klórmentes vízzel történő kézmosást, az ágyneműk és a műszerek klóros fertőtlenítését. Megfigyeléseit statisztikai adatokkal is bizonyította, hiszen osztályán a klórmentes víz alkalmazása után a gyermekágyi láz megszűnt. Az aszepszisre vonatkozó felfedezése és életműve nemcsak a szülészetet és a nőgyógyászatot érintette, hanem kihatással volt a sebészetre, sőt az egész orvosi gondolkodás fejlődésére. *(Kapronczay Károly) Lásd a részletes visszaemlékezést a 2015-ös Nemzeti évfordulóink kiadványban!*

SURÁNYI János (Budapest, 1918. május 29. – Budapest, 2006. december 8.) **matematikus**, akadémiai doktor, egyetemi tanár. Matematikai logikával, számelmélettel, kombinatorikával és matematikai didaktikával foglalkozott. 1945 és 1948 között a Szegedi Tudományegyetemen tanított. 1947-ben Soós Paulával újraindította a *Középiskolai Matematikai Lapokat* és jelentős része volt a Bolyai János Matematikai Társulat létrejöttében is. 1951-ben az ELTE Algebra és Számelmélet Tanszékére került, hosszú időn keresztül professzorként vezette a tanszéket. Évtizedeken át a Kürschák-verseny bizottságának elnöke volt. Hajós

Györggyel és Neukomm Gyulával közösen kiadott *Matematikai Versenytelek I–II.* című munkájukat több nyelvre is lefordították. Később ezek folytatásaként elkészítette a III. és IV. részt is. Erdős Pállal közösen írt bevezető számelméleti könyve nagy hatással volt a magyar matematikusok nemzedékeire. Kalmár Lászlóval folytatott levelezését 2008-ban adták ki. (*Szabó Péter Gábor*)

SZABÓ Ervin (Schlesinger Sámuel Ármin) (Szlanica [Árva vármegye], 1877. augusztus 23. – Budapest, 1918. szeptember 30.) **szociológus, könyvtáros.** 1899-es doktorátusa után 1901-től a későbbi Fővárosi Könyvtár munkatársa, 1911-től igazgatója. A hazai könyvtárstudomány egyik megalapítójaként az intézményt minél szélesebb néprétegek számára kívánta elérhetővé tenni – ezért kezdeményezte a fiókkönyvtárak kialakítását –, és az egyetemes tizedes osztályozást is ő alkalmazta először Magyarországon. 1900-tól a *Népszava* publicistája, a *Huszdik Században* is többször írt a nemzetközi munkásmozgalom aktuális kérdéseiről. 1906-tól a Társadalomtudományi Társaság alelnöke. Az első világháború alatt az antimilitaristák egyik vezetője, ugyanakkor a terrortól sem visszariadó proletárforradalom híve. Baloldali radikális, az anarcho-szindikalizmus eszméit képviselő, nemzetközileg is ismert, ám a saját gondolataihoz közel állókkal is gyakran vitázó ideológus. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1946-tól viseli a nevét. (*Ujváry Gábor*)

SZABÓ Pál (Biharugra, 1893. április 5. – Budapest, 1970. október 31.) **író, politikus.** A népi írói mozgalom autodidakta alkotója. Harcolt az első világháborúban, az 1920-as évek végén kezdett publikálni. Első regénye (*Emberék*, 1930) után számos írása jelent meg a *Nyugatban*. A *Kelet Népe* folyóirat alapítója. Az 1940-es években írt regénytrilógiájából 1949-ben *Talpalatnyi föld* címmel készítették nagy sikerű filmet. A második világháború után költözött végleg Budapestre. Baumgarten-, József Attila- és Kossuth-díjas. 1945-től haláláig országgyűlési képviselő. (*Wirágh András*)

SZACSVAY Imre (Sályi, 1818. november 1. – Pest, 1849. október 24.) **politikus.** Tanulmányait a nagyváradi jogakadémián végezte, majd ügyvédként működött Nagyváradon, s egyike volt a bihari reformellenzék tagjainak. 1848-ban Kossuth Lajos pénzügyminiszter a nagyváradi kincstári uradalom ügyészévé nevezte ki, júniusban a Bihar megye Váradolaszi kerület választotta képviselővé

a népképviselői országgyűlésre. 1849. január elején követte az országgyűlést Debrecenbe, s január 14-én az országgyűlés jegyzőjévé választották. Április 14-én beválasztották a Függelenségi Nyilatkozatot megszövegező választmányba, s 19-én jegyzőként ő írta alá az elkészült és elfogadott dokumentumot. Ezért a cs. kir. hadbíróság felségárulás vádjával halálra ítélte, és 1849. október 24-én Pesten kivégezték. (*Hermann Róbert*)

SZÉCHENYI Béla gróf (Pest, 1837. február 3. – Budapest, 1918. december 2.) **földrajzi utazó, akadémikus,** 1901-től koronaőr, Széchenyi István gróf fia. 1855–1857-ben bejárta Angliát, Franciaországot és Itáliát. 1858-ban Zichy Jenő társaságában a Balkán országait és a görög szigetvilágot kereste fel, 1862-ben Károlyi Gyulával utazott az Amerikai Egyesült Államokba és Kanadába. 1865–1870 között négy ízben szervezett oroszánvadászatot Afrikában. 1877-ben tudományos expedíciót szervezett, amelynek célja Belső-Ázsia tanulmányozása volt; útítársai Gustav Kreitner osztrák térképész tisztt, Bálint Gábor nyelvész és Lóczy Lajos geológus voltak. 1878 nyarán Kreitner társaságában külön utazást tett Japánban. A tudományos anyag, az úton gyűjtött közet- és kövületminták feldolgozását kéttucatnyi tudós végezte el. A kutatás eredményét a *Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye* című háromkötetes munkában adták közre 1877 és 1880 között. A Széchenyi Béla vezette expedíció lehetőséget nyújtott Lóczy Lajos rendkívüli geológusi tehetségének kibontakozásához is. Az MTA 1880-ban tiszteletbeli tagjává választotta. (*A. Szála Erzsébet*)

SZENTELEKY Kornél (Sztankovits Kornél) (Pécs, 1893. július 27. – Ószivác, 1933. augusztus 20.) **író, költő, szerkesztő.** Budapesten szerzett orvosi oklevelet, az I. világháború után Ószivácra költözött és orvosi rendelőt nyitott. Az 1910-es években kezdett publikálni, *Kesergő szerelem* című regénye 1918-ban jelent meg. A 20-as évektől a jugoszláviai magyar irodalom szellemi vezetője lett, folyóiratokat indított és szerkesztett (*Vajdasági Írás, Kalangya*), komoly műfordítói tevékenységet fejtett ki. Antológiákat szerkesztett szerb és vajdasági magyar írók műveiből (*Bazsalikom*, 1928; *Ákácok alatt*, 1933). (*Wirágh András*)

SZENTKLÁRAY Jenő (Törökbecse, 1843. január 21. – Temesvár, 1925. október 12.) **történész,** katolikus pap. A Bánságban született Eugen Nedits néven. 1867-ben, pappá szentelését követően vette fel a Szentkláray nevet. A *Töröntál* című hetilap

szerkesztőjeként a magyarosító kormánypolitika híve. Történeti munkáiban elsősorban Magyarország déli vármegyéinek múltját dolgozta fel. *Száz év Dél-Magyarország történetéből* című művéért az MTA, a magyarországi szerb emlékek felkutatásáért pedig a Szerb Királyi Tudós Társaság választotta tagjává. (Bátori Anna)

SZENTMÁRTONYI Ignác (Kotári [Zágráb vármegye], 1718. október 28. – Belica, 1793. április 15.) jezsuita áldozópap, **csillagász, földrajztudós**. 1735-ben lépett be a jezsuita rendbe, 1749-ig Grazban tanított. Ekkor V. János portugál király hívására Brazíliába utazott. Feladata volt a spanyol és portugál birtokok vitatott határainak csillagászati helymeghatározása, feltérképezése. A titkos küldetésben részt vevők útinaplót nem vezethettek, levelezésüket ellenőrizték. Mintegy tíz éven át járta Amazónia őserdőit, vízfolyásait, nem kevés életveszéllyel, s ez alatt körülbelül 30-35 ezer kilométernyi utat tett meg. Miután Portugáliában betiltották a jezsuita rendet, őt is elfogták és 1760-ban erődbörtönbe zárták. Itt raboskodott tizennyolc éven át, míg végre kiszabadulhatott s hazatérhetett. Minden tudományos tevékenységgel felhagyott, haláláig Csáktornyan, majd Belicán volt lelkes. (Keszthelyi Sándor)

SZILÁGYI János György (Budapest, 1918. július 16. – Budapest, 2016. január 8.) **órkutató**, a 20. századi magyar ókortudomány egyik legnagyobb alakja. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Legerősebb hatással Kerényi Károly volt rá, az ő belső tanítványi köréhez tartozott. Munkaszolgálatosként került a frontra; a szovjet hadifogságból csak 1947-ben tért haza. Ettől az évtől a Szépművészeti Múzeum munkatársa volt; az Antik Gyűjtemény vezetője évtizedeken át. A múzeum ókori gyűjteményének anyagát átgondolt szerzeményezéssel a sokszorosára növelte és kiváló szakkönyvtárat hozott létre. A múzeum görög-római állandó kiállítását többször újrendezte, és nagyszabású időszakos bemutatókat szervezett (az egyik legjelentősebb: *Az etruszkok világa*, 1989). Szűkebb szakterülete az etruszkológia volt; ő állította össze az etruszko-korinthuszi vázafestészet corpusát. Kutatta az ókor magyarországi recepcióját: gyűjteménytörténeti, esztétörténeti kérdésekkel is foglalkozott. A görög-római irodalmat mélyrehatóan ismerte. Egyik szerkesztője volt a *Világirodalmi antológia* ókori kötetének (1953); válogatott irodalomtörténeti tanulmányait a *Paradigmák* című kötetben adta ki (1982). Ókortudományi írásai két kötetben jelentek meg (*Sziren-*

zene, 2005; *A tenger fölött*, 2011); a hamisításról szóló nagyesszéje külön is megjelent (*Legbőlcsebb az idő*, 1987). Az ókori művészet teljessége érdekelte, mindig tekintettel arra a napjainkig – a kortárs művészetiig – tartó hatásra, amit az az európai kultúrára gyakorolt. (Mikó Árpád)

SZMRECSÁNYI Lajos (Daróc [Sáros vármegye], 1851. április 26. – Eger, 1943. január 28.) **egri érsek**. Az egri szemináriumban folytatott teológiai tanulmányai után 1873-ban szentelték pappá. Egyházi pályáján végéig az egri főegyházmegyében szolgált: káplánként, plébánosként, érseki titkárként, irodaigazgatóként, kanonokként. 1904-től címzetes püspök, 1912 márciusától címzetes érsek. 1912. augusztus 20-tól haláláig egri érsek. 1929-től pápai trónálló és római gróf. Katolikus iskolákat, ferences, orsolyita, szegénygondozó kolostorokat, plébániákat alapított, élénk karitatív tevékenységet folytatott. (Miklós Péter)

SZONTÁGH Gusztáv Adolf (Csetnek, 1793. április 9. – Pest, 1858. június 7.) **esztéta, filozófus, kritikus**, az MTA rendes tagja. Jogi tanulmányait és katonai pályafutását követően a fellendülésnek induló magyar regényirodalom alkotásainak bírálója lett. Az esztétikát sajátosan magyar filozófiának vélte, ugyanakkor kudarcot vallott a kísérlete az eklektikus, agnosztikus, újkantiánus jellegű, önálló magyar filozófiai rendszer kiépítésére. Az 1840-es években tevékenysége súlypontját mezőgazdasági térre helyezte át, a dinnye- és dohánytermesztésről értekezett. (Gábori Kovács József)

SZÖGYÉNY-MARICH László gróf (Pest, 1806. január 2. – Székesfehérvár, 1893. november 19.) **jogász, politikus**. Tanulmányait a Theresianumban és a pesti egyetemen folytatta. Hivatali pályafutását 1832-ben kezdte, 1845-től a Helytartótanács alelnöke, 1847-től magyar alkancellár. A konzervatív, aulikus arisztokrata elítélte a forradalmat, és Habsburg-hűségen maradt. Az 1850–1860-as években a magyar ókonzervatívok egyik vezéralakja, a kiegyezési tárgyalások lelegején fontos közvetítő szerepet játszott az udvar és Deák Ferenc köre között. 1865–1881 között Fejér vármegye főispánja, 1883–1884-ben a főrendiház elnöke, 1888-tól haláláig országbíró. Az MTA-nak 1855-től igazgató tagja. Az Aranygyapjas-rend vitéze. (Schwarczwölder Ádám)

TOLNAY Sándor (Nagycsömöte, 1747. szeptember 8. – Pest, 1818. április 25.) **orvos, állatorvos**, az állatorvoslás első magyar professzora. A bécsi

Haditanács megbízásából Franciaországban és Angliában tanulmányozta a lótenyésztést. 1786-ban fölkérték a pesti egyetemen a „baromorvoslás ismeretének” tanítására. A Helytartótanács 1787. február 6-i utasítása rendelkezett állaggyógyászati tanszék szervezéséről a pesti egyetemen, amivel Tolnayt bízták meg. Az orvostanhallgatóknak állatjárványtant tanított, a gyakorló gazdákkal pedig tanfolyamokon ismertette meg a háziállatok kórtanát, az alapvető sebkezelési eljárásokat. Előadásait magyarul, németül és latinul tartotta, szakmunkái is ezeken a nyelveken jelentek meg. Tankönyvként használták *Az állaggyógyászat tudománya* című (1799) latinul írt könyvét. Fő műve, a *Barmokat orvosló könyv* (1795) című a szarvasmarhák, a juhok és a sertések betegségeivel és gyógyításukkal foglalkozik. (*Estók János*)

TÓTH Ferenc báró (François de Tott) (Chamigny [Franciaország], 1733. augusztus 17. – Tarcsa [Vas vármegye], 1793. szeptember 24.) **huszártiszt**, kapitány a francia Bercsényi-huszárezredben, **mérnök** és **diplomata**. Az isztambuli francia követség titkára volt, aztán követ a tatároknál, majd a törökül jól beszélő mérnök a szultán szolgálatába állt. Térképeket készített, 1770-ben megbízták a török tüzéség és a műszaki alakulatok megszervezésével, aztán felkérték, hogy oldja meg a Dardanel-lák védelmét Orlov admirális Konstantinápolyt fenyegető flottájával szemben. Ez sikerült, ezért 1771 elején új, francia típusú ágyú öntésével és a tüzerek oktatására alkalmas iskola alapításával bízták meg. Az ágyúöntést egy új öntőműhely felállításával kezdte Hasköyben 1772-ben, majd Isztambulban is létesített ágyúöntödét. Sikeresen alkalmazta a svájci Jean Maritz által bevezetett horizontális ágyúcsőfúrási technológiát, amellyel a lövések pontosságát és gyorsaságát lehetett növelni. A Fekete-tenger felőli orosz támadás kiküszöbölése érdekében felbízta a Boszporusz tengerszoros védelmének megerősítését. Arra is tett javaslatot, hogy a szuezi földszoros átvágásával a Földközi- és a Vörös-tenger közt vízi összeköttetést teremtsenek. 1776-ban visszatért Franciaországba, ahol megírta (franciául) a tatárokról és a törökökről szóló emlékiratát, amely rendkívül népszerű volt, számos kiadást megért, több nyelvre lefordították. Magyarul is megjelent 2008-ban. A báró élete vége felé hazatelepült Magyarországra. (*V. Molnár László*)

VACHOTT Sándor (Gyöngyös, 1818. november 17. – Buda, 1861. április 9.) **költő**. Vahot Imre bátyja, felesége Csapó Mária írónő. 1831–1837

között az eperjesi evangélikus kollégiumban tanult. 1841-ben tett ügyvédi vizsgát. 1848-ban Kossuth Lajos titkára. A szabadságharc bukása után kétszer bebörtönözték. 1852-es letartóztatása után elméje elborult; elmegyógyintézetben halt meg. Első költeményei az *Athenaeumban* jelentek meg 1838-ban. Pályája indulásakor az almanachlíra képviselője. Későbbi verseire Vörösmarty és Petőfi hatott. A Kisfaludy Társaság (1842) és az MTA tagja (1843). (*Török Zsuzsa*)

VÁCZY János (Kecskemét, 1859. december 3. – Kecskemét, 1918. augusztus 1.) **irodalomtörténész**. 1883-ban a budapesti egyetemen magyar nyelv és történelem szakon szerzett tanári és doktori oklevelet. Ezt követően az Egyetemi Könyvtárban volt gyakornok. 1887-től a Magyar Nemzeti Múzeum hírlaptárában dolgozott. 1893-tól gimnáziumi tanárnak nevezték ki. 1886-tól az MTA megbízásából a Kazinczy-levelezés összegyűjtésével foglalkozott, amelyet 1890–1912 között 21 kötetben jelentetett meg. 1908-ban az MTA levelező tagjai közé választotta. (*Szabó-Reznek Eszter*)

VÁMOSSY Zoltán (Pest, 1868. december 15. – Leányfalu, 1953. december 26.) **farmakológus**, egyetemi tanár, akadémikus, az *Orvosi Hetilap* szerkesztője 1923-tól 1944-ig. 1917 és 1939 között a gyógyszer-tan professzora a pesti Tudományegyetem Orvosi Karán, emellett 1920-tól a Gyógyszertani Intézet igazgatója. 1902-ben felfedezte a fenoltfalein hashajtó hatását. Kutatásokat végzett a máj méregtelenítő hatásával és az ópium-alkaloidokkal kapcsolatosan, ezen túlmenően törvényszéki orvosi vizsgálati módszereket dolgozott ki. Társzerzőkkel együtt írta 1908-ban a *Gyógyszertan* című egyetemi tankönyvet, amelynek 8. kiadása 1932-ben jelent meg. 1934-ben ő szerkesztette meg a IV. Magyar Gyógyszerkönyvet. A mű a gyógyszer-tári gyógyszerkészítést és gyógyszerellenőrzést is szabályozta, a gyógyszerkönyvekbe felvett készítményeket pedig kötelező volt készletben tartani a gyógyszer-tárakban. Ezt a kiadást csak 1954-ben váltotta fel az új gyógyszerkönyv. (*Kapronczay Károly*)

VARGA Márton (Dióskál, 1767. március 20. – Nagyvenyim, 1818. április 5.) a **fizika**, **földrajz** és **csillagászat tanára** Komáromban, majd Nagyváradon, 1810-től a zirci apátság jószágigazgatója. A természettudományos ismeretterjesztés és felnőttnevelés kiemelkedő alkotója. Háromkötetes, Nagyváradon kiadott munkájában (1808–1809) az akkori természettudomány egészét tárgyalja,

s korának legkorszerűbb elképzeléseit ismerteti magyar nyelven. Könyve egész Közép-Európában szakirodalmát tekintve is úttörő jelentőségű: elszakadva az iskolai oktatásmódtól, csak a nagyközönséghez szólt. Művei hatottak kortársára, Katona Mihályra is, aki Varga szellemében kitűnő földrajzkönyveket adott közre Komáromban és Pesten. (*Fehér Katalin*)

VAS Gereben (Radákovits József) (Fürged, 1823. április 7. – Bécs, 1868. január 26.) **író, újságíró**. Veszprémi gimnáziumi tanulmányai után 1838-tól a pécsi papneveldeben tanult. Miután innen magatartása miatt kizárták, jogot hallgatott Győrött. 1847-ben megjelent *Életképek és darázs-fészek* című kötete. Világos után rövid ideig fogoly, szabadulása után eltöltötték az ügyvédi pályától. Népies életképeivel egy ideig jelentős irodalmi népszerűségnek örvendett, hanyatló sikerét és anyagi gondjait rövid életű hírlapi magánvállalkozásokkal igyekezett pótolni. (*Szabó-Reznek Eszter*)

VÁSÁRHELYI TÖKE István (1700 előtt – Nagyenyed, 1768) Frankfurtban, majd Utrechtben tanult, hazatérte után a nagyenyedi református főiskolán a **filozófia, fizika és matematika tanára** 1725-től 1745-ig. Ő az első hazai kísérleti fizika tankönyv írója (*Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis*). Műve 1736-ban jelent meg Nagyszebenben, s abban több mint száz fizikai kísérletet is bemutat, amit meg is indokol: „Ne felejtsd el, hogy nekem az volt a feladatod, hogy a kísérletezés módszere tekintetében e tájon megtörjem a jeget.” Kötete nemzetközi viszonylatban is a legkiválóbb korabeli munkák közé sorolható, amelyben a Descartes által megfogalmazott tanok és a kísérleti megfigyelések összeegyeztetésére törekedett. Ő maga úgy fogalmazott, hogy tankönyvével az elmélet, a kísérlet, a dogmatika, a tapasztalat és a filozófia közötti kapcsolatot kívánta megermenteni. Az iskolában komoly szertárat hozott létre, s elmondható, hogy ő alkalmazta Erdélyben elsőként a légszivattyút. (*Gazda István*)

VÁZSONYI Vilmos (Weiszfeld Vilmos) (Sümeg, 1868. március 22. – Baden bei Wien [Ausztria], 1926. május 29.) **ügyvéd, politikus**. A jogi egyetem elvégzése és számos ügyvédi siker után a századfordulón politikai pályára lépett, megszervezte a Polgári Demokrata Pártot, amelynek képviselőként a világháború végéig az országgyűlés tagja volt. 1917–1918-ban igazságügyi, illetve a választójog reformjával megbízott tárca nélküli miniszter. Az őszirózsás forradalom ideje alatt Bécsbe emigrált.

1921-es hazatérése után haláláig a Horthy-rendszer liberális-demokrata ellenzékének vezéralakja volt. (*Kerepeszki Róbert*)

VERESS Pál (Kolozsvár, 1893. július 19. – Budapest, 1945. január 27.) **matematikus**, a valós analízis és a biztosítási matematika kutatója. Budapesten, Göttingenben és Kolozsvárott végezte egyetemi tanulmányait, az utóbbi helyen doktorált Riesz Frigyesnél és Haar Alfrédnél. 1920-tól Budapesten középiskolai tanárként dolgozott, majd 1928-tól a Tanárképző Intézetbe nevezték ki. 1929 szeptemberében habilitált a Pázmány Péter Tudományegyetemen a „Valós függvények elmélete” témakörében. Ez a habilitációs dolgozata könyv formájában is megjelent, és egy modern irányzatot indított el: művével a valós analízis oktatásának halmazelméletre és mértékelméletre való alapozását vezette be. Ez irányú munkásságát 1934-ben Könyig Gyula-éremmel ismerték el. 1938 szeptemberétől címzetes egyetemi tanárként dolgozott. Úttörők voltak közgazdasági matematikai dolgozatai is, amelyekkel sokban hozzájárult ahhoz – elsősorban biztosítási táblák megalkotásával –, hogy a statisztika matematikai diszciplínává váljon. Budapest ostromakor vesztette életét. (*Oláh-Gál Róbert*)

VOLF György (Törökbálint, 1843. október 3. – Budapest, 1897. szeptember 13.) **nyelvész**, az MTA tagja, a *Nyelvemléktár* sorozat főszerkesztője, gimnáziumigazgató. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, ahol klasszika-filológiát, magyar és német nyelvészetet, irodalmat tanult. 1872-től tanár, 1890-től a budapesti tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának igazgatója. A magyar nyelvhelyesség és a nyelvújítás kérdései mellett a honfoglalás kori műveltséggel foglalkozott. Részt vett a *Nyelvtörténeti Szótár* munkálataiban. (*Major Ágnes*)

WATHAY Ferenc (Vág, 1568. szeptember vége – ?, 1610. március 22. és 1612. május 7. között) **énekszerző, festőművész, költő, várkapitány**. Domidocetus műveltségű, több várban szolgált katonaként. 1602 augusztusában Székesfehérvár vicekapitányaként török fogságba került. A konstantinápolyi Fekete-toronyban raboskodott, ahol elkészítette gazdagon illusztrált kéziratos énekeskönyvét (ma: MTA Könyvtára, K 62), amely fenntartotta a nevét az utókor számára. 1606 júliusában szabadult ki; ezután Csesznek várkapitánya lett. 1610. március 22. utáni sorsa nem ismert. (*Máté Ágnes*)

WERKNER Lajos (Budapest, 1883. október 23. – Budapest, 1943. november 12.) kétszeres **olimpiai bajnok kardvívó**. 1905-től a Műegyetemi AFC, 1906-tól a Nemzeti Vívó Club kardvívója volt. Öt alkalommal szerepelt a magyar válogatottban, tagja volt az 1908. évi londoni és az 1912. évi stockholmi olimpián győztes magyar kardcsapatnak. Legjobb egyéni eredménye a londoni olimpián elért hatodik helyezés. Sportpályafutását az első világháború kitörése szakította meg. 1914-ben részt vett a Magyar Vívó Szövetség megalapításában, melynek később is egyik vezetője volt. 1924-ig a Nemzeti Vívó Club tagja volt. Ezután a Tisza István vívóklub ügyvezetője lett. Gépezsmérnökként később gyárigazgató és a Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatósági tagja lett. Munkaszolgálatosként, autóbalesetben halt meg. (*Szabó Lajos*)

WINDISCH Károly Gottlieb (Pozsony, 1725. január 28. – Pozsony, 1793. március 30.) **történetíró**. A pozsonyi evangélikus felvilágosodás Bél Mátyás utáni nemzedékéhez tartozott. Német családban született, de megtanult magyarul, szlovákul, olaszul és angolul is. 1789-től Pozsony polgármestere volt. Magyarországról nagy történeti és földrajzi kézikönyveket írt. Neves hírlapszerkesztőként is ismert: a hazai német hírlapirodalom megteremtője. Közreműködésével indították meg a *Pressburger Zeitungot*, amelyet 1764-től 1773-ig szerkesztett. További négy, a felvilágosodás korára jellemző német nyelvű pozsonyi periodikát indított és vett részt azok szerkesztésében. Köztük említendő a tudományosnak tekinthető *Ungrisches Magazin* (1781-től) is. Kempelen Farkas beszélőgépeznek egyik propagátora volt. Tudományos munkássága elismeréseképpen az augsburgi, olmtüzi és altdorfi tudóstársaság tiszteleti tagjává választotta. (*Fehér Katalin*)

ZÁBORSZKY József (Tokaj, 1918. november 10. – Budapest, 2015. április 9.) **karmester**, **iskolateremtő zenepedagógus**, **zeneszerző**. Zenei tanulmányait a legendás Liszt-tanítvány, Thomán István leányánál, Thomán Mária hegedűművésznél kezdte, majd a Zeneakadémián Országh Tivadar és Kókai Rezső osztályaiban szerzett tanári és zenészerzői diplomát 1942-ben. A második világháborút követően a Vámigazgatóság ének- és zenekarának lett vezető karnagya, miközben 1954-ben a budapesti Pedagógiai Főiskolán ének-zene szakos tanári oklevelet is szerzett. Ezt követően 1962-ig a budapesti I. István Gimnáziumban tanított, ahol lelkes diákjaiból már az első tanévben létrehozta az iskola szimfonikus zenekarát, amelynek alapító

karmestere, később zeneigazgatója is lett. A zenekar itthon és külföldön is rendkívüli szakmai sikereket aratott. A később Szent István Király nevével fémjelzett társulat vezetését muzsikussá lett fia, Záborszky Kálmán vette át édesapjától. Záborszky József 2000-ben Magyar Örökség díjban részesült. (*Szirányi János*)

ZSIGMOND (Nürnberg, 1368. február 2. vagy 14/15. – Znojmo [Csehország], 1437. december 9.) **magyar király**. A luxemburgi családból származó uralkodó IV. Károly német-római császár és Pomerániai Erzsébet gyermeke. Brandenburgi herceggént (1378–1388) 1385-ben vette feleségül I. Nagy Lajos magyar király lányát, Anjou Máriát (1371–1395). A magyar trón megszerzése (1387) mellett 1411-től német, 1419-től cseh király. 1433. május 31-én IV. Jenő pápa Rómában német-római császárrá koronázta. Nevéhez köthető az utolsó keresztes hadjárat a nikápolyi csatavesztéssel (1396), Dalmácia végleges elvesztése (1411–1437), az 1414-ben összehívott konstanzi zsinat megszervezése, és a nyugati egyházszakadás megszüntetése (1417), a huszita eretnekek elleni harc megkezdése (1419), valamint a magyar végvárendrszer kiépítése. A késő középkori Európa legjelentősebb uralkodói között tartjuk számon. (*E. Kovács Péter*)

950 ÉVE TÖRTÉNT

Az 1068-as kerlési ütközetben Salamon magyar király (1063–1074), valamint Géza és László hercegek a Magyarországra betörő besenyő és úz seregeket győzték le. Közös fellépésük mutatja, hogy ekkor még megvolt köztük az egyetértés, amire később már nem találunk példát. A viadalra a közeli Cserhalom nevű hegynél akkor kerülhetett sor, amikor az Erdélyt alaposan végigpusztító nomádok el akarták hagyni a tartományt. A 14. század második felében készült *Képes Krónika* szerint a menekülők közül egy kun lovas elragadta a váradi püspök lányát. Akkoriban Magyarországon valamennyi sztyeppei népet a kun szóval illelték, az egyházi előkelő leányának említése pedig azokra az időkre utal, amikor a klerikusok még feleséget tarthattak. Az elrabolt hölgyet a későbbi I. Szent László király (1074–1095) mentette meg. A „kun” vitéz elleni párviadalát számos erdélyi, felvidéki, horvátországi és szlovéniai templom freskóján is megörökítették. Magyarországon csak Ócsáról ismerünk ilyen ábrázolást. (E. Kovács Péter)

450 ÉVE TÖRTÉNT

A tordai országgyűlés (1568. január 6–13.) nevezetes törvénycikkje szerint: „Urunk öfelsége, miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása önékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bántassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással [elküldéssel] fenyőgessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon.” Az 1560-as évek Erdélyében a reformáció különféle irányzatainak vitái közepette fokozatosan terjedtek el a reformáció egyes irányzatainak újító gondolatai. Az 1568. évi törvény kimagasló jelentőségű volt, megfogalmazása azonban nem jelentette, hogy a szilárd egyházszervezet már 1568-ra kiformálódott volna, sőt

azt sem, hogy a későbbi négy felekezet mindegyikére vonatkozott volna. Az artikulusban közzétett döntést úgy kell értelmeznünk, mint a reformált hitelvek – az adott pillanatban még csupán a lutheri elvek – szabad terjesztésére és gyakorlására vonatkozó, törvény adta lehetőséget. A tényleges, szabályozottan működő, a négy bevett vallásfelekezet (*recepta religio*) egyenjogúságán alapuló egyházszervezet intézményesülési folyamatának végeredménye az az 1595. évi országgyűlési törvénycikk, amelyben először mondták ki: „Az mi a religió dolgát nézi, végeztük országul, hogy az recepta religiók, tudniillik, catholica sive romana, lutherana, calvinistica, et ariana [unitárius] libere mindenütt megtartassanak.” (Oborni Teréz)

A drinápolyi békét 1568-ban – az 1566. évi, az oszmánok számára sikeres hadjárat után – a Habsburg Monarchia kényszerült megkötni az Oszmán Birodalommal. Verancsics Antal, a korszak kiváló diplomatája vezette a tárgyalásokat Konstantinápolyban. A békét 1568 márciusában nyolc évre kötötték, benne a status quo szerint rögzítették a két birodalom hatalmi övezetét, és elkülönítették a Szapolyai (II.) János választott király hatalma alatt álló erdélyi és tiszántúli részeket. I. Miksa király beleegyezett, hogy a béke sértetlenségének megőrzése érdekében évi 30 000 forint „ajándékot” küld a szultáni udvarba. A megállapodás a nagy hadjáratokat ugyan egy időre lezárta, de a lakosság számára tényleges békét nem hozott: a hódoltság területe fokozatosan növekedett az ezt követő években is. (Oborni Teréz)

1568-ban készült a legrégebb Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű naptár, vagyis Judicium, amely az 1569-es évre szólt. Töredékét a 19. század végén áztatták ki egy Heltai Gáspár kolozsvári műhelyében készült kötetstáblából. A tábla arról tanúskodott, hogy a naptárt krakkói és bécsi minták nyomán maga Heltai állíthatta össze. A nyomtatvány két címlappal ellátott részből: a tulajdonképpeni naptárból és a jövődöléseket tartalmazó prognosztikonból állt. Az 1570–1571-re szóló magyar naptár Bécsben jelent meg, a kolozsvári naptárak közül pedig a következő, ami fennmaradt, az az 1572-es. Valószínűsíthető, hogy 1569-et követően minden évben jelent meg magyar nyelvű naptár Kolozsvárott. Ebben az időben mind a bécsi, mind a kolozsvári

naptárak és prognosztikonok a lengyel csillagász, a krakkói Jakobejus összeállításai és számításai alapján készültek. (*Gazda István*)

300 ÉVE TÖRTÉNT

1718. július 21-én kötötték meg a pozsareváci békét (Pozarevac, Szerbia), amely az 1716–1718. évi Velencével szövetségben vívott Habsburg–török háborút zárta le. Az abban elért katonai sikereknek köszönhetően az Oszmán Birodalom lemondott a karlócai béke megkötésekor (1699) még török kézen maradt Maros–Tisza-közről (a későbbi Bánátról), s így befejeződött a történeti Magyarország felszabadítása az oszmán uralom alól. A Habsburgok alá került Belgrád, Észak-Szerbia és Havasalföld egy része is (az 1737–1739-es török háborúig). A szerződés nyomán a Porta kötelezettséget vállalt II. Rákóczi Ferenc és a bujdosó kurucok Kis-Ázsiába áttelepítésére. A békéhez társuló kereskedelmi egyezmény mindkét birodalom kereskedői számára kölcsönös előnyöket biztosított. (*Fazekas István*)

225 ÉVE TÖRTÉNT

1793-ban alakult meg az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság. 1793-tól 1806-ig próbatársaságként működött Bánffy György kormányzó felügyelete alatt, marosvásárhelyi székhellyel, uralkodói jóváhagyás nélkül. A nyelv-mívelő társaság feladatául tűzte ki az Erdély történetére vonatkozó források feltárását. Aranka György a felvilágosodás eszméit hirdetve igyekezett a társaság céljainak eléréséhez tagokat toborozni. A fenntartási költségeket a pártfogók támogatásai és a tagdíjak fedezték. A társaság akadémiai jellegű, tudományos tanácskozásokat tartott. (*Kiss Margit*)

A kolozsvári királyi lyceumban – az Erdélyben nagy hagyománnyal rendelkező – kohászati ipar számára, szakemberek utánpótlására, **1793-ban elindították az úgynevezett kémiai-metallurgiai iskolát.** Az iskola első kémiatanára, egyben laboratóriumának berendezője, a luxemburgi származású Etienne András (1751–1797) orvos és vegyész lett, aki – szemben a korban elterjedt flogiszonelmélettel – Lavoisier modern tanainak híve volt. Utódának Moger Károlyt választották, aki 1799-ben az állammal megvetette az iskola számára a híres zalatnai ásvány- és ősmaradvány-gyűjteményt, amelyet a tellúr kémiai elem felfedezője, Müller Ferenc bányatanácsos állított össze harminc év alatt, és annak részletes leírását is elkészítette.

Az iskola az 1872-ben megalakult kolozsvári egyetem kémiai tanszéke előfutárának tekinthető. (*Tömpe Péter*)

1793 júniusában megkezdődött a Ferenc-csatorna építése Apponyi Antal grófnak, a „Szabadalmazott magyar királyi hajózási társulat” elnökének irányításával, Kiss József és Kiss Gábor mérnökök műszaki vezetésével. Az eredetileg három évre tervezett munkát, azaz a teljes Ferenc-csatornát az öt zsilipelő műtárggyal együtt – végül 1802. május 2-án adták át a forgalomnak. A 118 km hosszú, Monostorszeget Bácsföldvárrel összekötő Duna és Tisza közötti csatorna nemcsak a kincstári sószállítás-víziközeledési útvonalat csökkentette 227 km-rel, hanem az érintett térség mocsarainak lecsapolásával és az öntözési lehetőség megteremtésével is hozzájárult a bácskai vidék mezőgazdaságának felvirágzásához. A csatornát építő és üzemeltető részvénytársaság 25 éves hajózási privilégiumot kapott, amellyel jelentős haszonra tett szert, mégis elhanyagolta a csatorna karbantartását. A csatorna az 1830-as évek végére eliszapolódott, és csak nehezen volt hajózható. Az államkincstár 1841-ben átvette a csatorna üzemeltetését: a megfelelő vízellátás érdekében 1856-ban új bevezető zsilipet építettek Bezdánnál, majd 1875-ben átadták a Baját Bezdánnal összekötő Ferenc József-csatornát. (*Fejér László*)

200 ÉVE TÖRTÉNT

Gőzhajózás a Dunán. Bernhard Antal a dunai hajózásra alkalmas, s a Dráva melletti Sellyén épült gőzhajóját a császár feleségéről, Carolináról nevezte el. Annak **első távolsági próbaútjára 1818. július 21-én** került sor. A gőzhajó hossza 13,37 méter, szélessége 3,16 méter, merülése 1,02 méter volt. A feltaláló kizárólagos szabadalmat kért a Helytartótanáctól vontatóhajózásra, a gőzfejlesztésnél általa alkalmazott csöves rendszer és vezérelt lapátú hajókerekeire, ezt 1819-ben meg is kapta. Gőzhajója 1820. július 16-tól november 20-ig Pest–Buda–Óbuda között a helyi hajózást segítette úgy, hogy a hajó után dereglyét kötöttek, melyen 50 utas tudott egyszerre utazni. A hajó és uszálya napi két menetet tudott teljesíteni. A hajóval kapcsolatos kísérletek 1822-ben befejeződtek. (*V. Molnár László*)

200 éves az agrárfelsőoktatás Magyaróváron. 1818 őszén indult el az oktatás a Magyaróvári Felsőbb Tanintézetben. Mária Terézia veje, Albert Kázmér szász-tescheni herceg jószágkormányzóját,

Wittmann Antal bízta meg azzal a feladattal, hogy kiterjedt birtokai számára gazdatisztket képeztesen. Felismerte, hogy a hagyományos gazdálkodás egyre kevésbé alkalmas a bővülő piaci igények kielégítésére. Hiába a sok tízezer hektár, ha nincs hozzá szaktudás. A reformkor új utakat kereső szellemének megfelelően megindult a belterjes gazdálkodás. Az intézmény a magyaróvári várban kapott helyet, amely kétszáz év óta a központi épülete. Latin, majd német nyelven folyt az oktatás. 1884-től tértek át a magyar nyelvre. A német ajkúak Bécsbe költöztek, ahol mezőgazdasági főiskolát alapítottak. Magyaróváron alakultak meg az első mezőgazdasági kutatóintézetek Magyarországon, amelyek ma – a Tejgazdasági Kutatóintézet kivételével – Budapesten működnek. Az óvári intézmény nemzetközi elismertsége nagynevű, különösen a 19. század második felében tevékenykedő tanárok nevéhez fűződik. A tanintézet neve többször változott. Jelenleg a győri Széchenyi István Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszer tudományi Kara. A Kar nagyszabású ünnepségsorozattal készül az alapítás bicentenáriumának a megünneplésére. (*Nagy Frigyes*)

1818-ra Bodor Péter (1788–1849) székely ezermester, geometra **felépítette tisztán fából, vaszög nélkül, a régi marosvásárhelyi Maros-hidat**, amelynek hossza 63 méter, szélessége 8 méter volt. A híd 1900-ig volt használatban, amikor vasszerkezettel cserélték fel. Bodor másik híres alkotása a marosvásárhelyi nagypiaci zenélő kút volt. Mint marosvásárhelyi geometra köteles volt ellenőrizni az utcák és az orszáutak karbantartását és „planírozását”, az új flaszterezések terv szerinti folytatását, felügyelte a közutakat és az épületekre vonatkozóan méréseket végzett. Feladatul kapta a Maros vízszintjének időnkénti nyomon követését, a városi földek és erdők felmérését is. Kötelessége volt az utcák és utak feljavítására, továbbá gátak készítésére terveket készíteni, és ajánlásait a tanácsal jóváhagyatni. (*V. Molnár László*)

175 ÉVE TÖRTÉNT

1843. május 10-én mutatták be Egressy Béninek a *Szózatot* megzenésítő pályaművét. Bartay András zeneszerző csupán két esztendeig volt a Nemzeti Színház igazgatója, mégis megreformálta a színház műsorrendjét, és két jelentős zenei pályázatot is meghirdetett. 1843-ban Vörösmarty Mihály *Szózatának*, egy évvel később Kölcsey Ferenc *Himnuszának* megzenésítésére tett javaslatot, talán épp az akkor hivatalos Gotterhalte

osztrák himnusz ellensúlyaként. Egressy (eredetileg Galambos Benjámin [Sajókazinc, 1814 – Pest, 1851]), akinek bátyja, Egressy Gábor a kor egyik legkiválóbb színésze volt, tanítóként, majd Kolozsvárott és Pesten színészként működött. Zenével autodidakta módon kezdett el foglalkozni, és felnőtt fejjel tanulta meg a hangjegyírást is. Ennek ellenére rendre sikereket arattak versmegzenésítései és népszínművekhez komponált invenciózus kísérőzenéi. Tehetségére Liszt és Erkel is felfigyelt, az utóbbi több zongorakíséretes dalát és színpadi művét hangszerelte. Vörösmarty 1837-ben megjelent költeménye zenei pályázatának bírálóbizottsága, amelynek Erkel Ferenc is tagja volt, nagyra értékelte a *Szózat* emelkedett hangvételéhez illeszkező magyaros dallamiságát, már-már himnikus jellegét. Egyhangúlag Egressy Béninek ítelték a pályadíjat. A *Szózat* bemutatója óta – a *Himnusz* mellett – máig énekelte nemzeti dalunk. (*Szirányi János*)

Schlick Ignác **fémöntő műhelyt nyitott 1843-ban Budán** (a mai Clark Ádám téren), amelyet a következő évben Pestre, a mai Lónyay utcába költöztetett. Termékeik élénk kereslete további gyárbővítésre ösztönözt: a mai Váci úton építettek fel korszerű gyárukat az 1880-as évek elején. Sok budapesti épületben találhatóak meg még ma is a Schlick-gyár díszes öntöttvas termékei. A Parlament szerkezeti elemeinek, díszítményeinek egy része, a Szent István-bazilika, a milleniumi földalatti vasút, a budapesti Városcsarnok, az Operaház, a Nyugati pályaudvar vasszerkezetei és számos híd is a Schlick-gyárban készült. A gépgyártással is foglalkozó cég 1912-ben egyesült a Nicholson-gépgyárral, így jött létre nemzetközileg számontartott Schlick-Nicholson Gép-, Hajó- és Waggongyár Rt. A vállalat az első világháború után válságba került, és 1927-ben felszámolták: a valamikori Schlick-gyár beolvadt a világszínvonalú termékeiről híres Ganz-gyárba Ganz és Tsa Danubius Gép-, Wagon- és Hajóépítő Rt. néven. (*Estók János*)

Kölber Kázmér még 1784-ben nyitotta meg bogárnárműhelyét Pesten, **utódai 1843-tól kocsigyártással kezdtek el foglalkozni** – ez volt az első hazai kocsigyár. A cég még ebben az évben gyárkiváltságot kapott. 1868-tól használhatták a „császári és királyi kiváltságos hintógyár” és az „udvari szállítói” rangot is. A 19. század végén ifjabb Kölber Fülöp és Alajos irányították a vállalatot, amelynek ipartelepe a Józsefvárosban, a Salétrom és a József utca sarkán terült el. A gyárhoz a világ minden

részéről érkeztek a megrendelések, ami az egész magyar iparra kihatott. A céget 1908-tól Kölber Jenő irányította. Ismertek a Magyar Vöröskereszt megrendelésére készített betegszállító kocsijaik, az általuk készített hintók, díszkocsik, homokfutók és az ún. magyar kocsik (hajtókocsik). A 20. század elejéről ismert a Benz alapokra épített karosszériájuk, az Opel alapokra épített röntgenautójuk és autóbusz-karosszériájuk is. 1929-ben véget ért a Kölber kocsigyár története. (*Gazda István*)

150 ÉVE TÖRTÉNT

Az 1868. évi XLIII. tc. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályzásáról. Az 1867-es kiegyezést követően Magyarország vezetői előtt megnyílt a lehetőség, hogy a már évszázadok óta külön állami életet élő Erdéllyel megvalósítsák az uniót, amely a gyakorlatban Erdély Magyarországra olvasztását, autonómiájának felszámolását jelentette. Érvénytelenítették az 1863-as erdélyi országgyűlésnek a románok vallási és nemzeti egyenjogúságát kimondó rendelkezéseit (Erdélyben ők voltak többségben, arányuk 1851-ben 58%), s bár a szászok autonómiáját egyelőre meghagyták, a törvényt ők is sérelmezték. A Főkörmányséket felszámolták, Erdély irányítása közvetlenül a magyar kormány alá került. A törvény szorosan összefüggött a nemzetiségi törvénnyel, azzal együtt tárgyalták és fogadták el. (*Schwarzwölde Ádám*)

Az 1868. évi XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. A magyar országgyűlés hosszas előzetes munkálatok után 1868. decemberében szavazta meg. Végső változata lényegében Deák Ferenc munkája, ő ragaszkodott hozzá, hogy a törvény preambulumban alapelveként szerepeljen, miszerint „Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. A törvény tehát nem teljesítette a nemzetiségek legfőbb kívánságát, nem ismerte el nemzeti létüket, nem adott nekik kollektív politikai jogokat, de így is fontos alkotása a 19. századi magyar liberalizmusnak, s több tekintetben liberálisabb volt az 1919–1920-as békeművekbe iktatott kisebbségvédelmi intézkedéseknél. Egyenjogúságot és széles körű nyelvhasználati jogokat biztosított az ország összes polgára számára, kodifikálta a nemzetiségek iskolaalapítási, egyesülési szabadságát. A nemzetiségi kérdés megoldatlansága a 19. század

első felének szomorú öröksége volt, ez azonban nem a törvény hibája. (*Schwarzwölde Ádám*)

Az 1868. évi LIII. tc. a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról. Nem ismételte meg az 1848. évi XX. tc. rendelkezését, miszerint a törvényes felekezetekre nézve „tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapítatik meg”, csak a viszonyosságot szabályozta. Kimaradt belőle az 1848-as törvény nagyvonalúsága is, miszerint a felekezetek egyházi és iskolai szükségleteit az állam fedezi. A törvény ugyanakkor szabaddá tette a bevett felekezetek közötti áttérést, tiltotta a vallási ünnepek megzavarását. Vegyes házasságokat bármelyik felekezet papja előtt lehetett kötni, az ilyen házasságokból származó gyermekek esetében a törvény úgy rendelkezett, hogy a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását kövessék. Ez azonban az ún. „elkeresztelések” miatt újabb konfliktusokat szült, amelyeket az 1894–1895 során elfogadott egyházpolitikai törvényekkel kellett orvosolni. (*Schwarzwölde Ádám*)

1868-ban jött létre az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat, amely 1945-ig Magyarország egyik legnagyobb könyvkiadó és újságkiadó vállalata volt. Az intézmény a patinás Emich Gusztáv-féle könyvnyomda és kiadóvállalat jogutódként jött létre, amelyet 1891-től az alapító fia vezetett. Ők adták ki a *Budapesti Közlöny*, *Az Újság*, a *Magyar Nemzet* és *Az Est* című lapokat. Náluk jelent meg – sok más mellett – a híres Szilágyi Sándor-féle *A magyar nemzet története 10 kötetben*, a Beöthy-Badics-féle *Képes magyar irodalomtörténet*; a Kossuth Lajos iratai sorozat és a Zichy Mihály képeivel kísért Madách-díszkiadás. Nagy hírnevet szereztek maguknak Ambrus Zoltán, Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes műveinek kiadásával is. (*Fehér Katalin*)

Láng László gépjávitó műhelyt nyitott 1868-ban a pesti Váci körúton (ma Bajcsy-Zsilinszky út). Az 1870-es években felfutó, már gépgyártással is foglalkozó vállalat a Váci útra költözött, ahol korszerű gyárat, majd vasöntödét építettek. Termékeik között szivattyúk, kompresszorok és gőzgépek szerepeltek. Képesek voltak nagy teljesítményű, több mint ezer lóerős gőzgép előállítására is. A világhírt hozó gőzturbinák fejlesztése és gyártása felé a 20. század elején fordultak. A Láng Gépgyár szállította a legtöbb hazai villamos erőműtelep turbiná-

ját. A múlt század elején kezdtek hozzá a legkorszerűbb, világszínvonalú dízelmotorok gyártásához, amelyeket erőművek, hajók és katonai gépjárművek számára is készítettek. A magas műszaki tartalom, a minőség és a Láng-termékeket egyfajta gépgyári etalonná tette. A gyárat 1948-ban államosították. Külföldön is keresettek voltak energetikai gépeik, vegyi és élelmiszeripari géprendszereik. Az 1970–1980-as évektől a gyár hanyatlani kezdett. A kilencvenes években privatizálták, felszámolták. (*Estók János*)

Stühmer Frigyes cukorkakészítő műhelyt nyitott 1868-ban Pesten, a mai Szentkirályi utcában. A német származású cukrászmester a magyarországi édességgyártás kimagasló képviselője volt: gözüzemű csokoládégyárat építtetett, nemzetközi sikert arató édességeket, kakaót készített. A vevők kiszolgálását, a csomagolást is világszínvonalon valósította meg. Bonbonosdobozait, csomagolópapírját, plakátjait iparművészek tervezték. Fiókkülsőik, lerakataik voltak itthon és Európa nagyvárosaiban. Népszerű termékei közé tartozott a Tibi csokoládé, a Frutti gyümölcsös karamella, a Zizi és a szaloncukor. A Vágóhíd utcába az 1940-es évek elején költöző céget 1945 után államosították, és beolvastották egy édesipari nagyvállalatba. A rendszerváltás idején nyugat-európai cégek vásárolták föl a magyarországi édesipar nagyvállalatait, szereztek meg piacaikat. Az 1888-ban bejegyzett Stühmer védjegy ma magyar tulajdonban van, és az eredeti receptre épülő termékek közül is vásárolható néhány. (*Estók János*)

Zsigmondy Vilmos, a kor nagy híré bányamérnöke előzetes tanulmányozás után arra a következtetésre jutott, hogy Pest városában egy artézi kút sikeres fúrása legnagyobb valószínűséggel a Városligetben valósítható meg. Az elképzelést Pest város közgyűlése 1868. március 4-én elfogadta. A kút fúrásának helyéül a mai Hősök terén, az Árpád fejedelem lovas szobra előtti részt jelölték ki. **1868. november 15-én** kezdték meg a mélyfúrásos kút megvalósítását. A vállalkozás sikerében sokan kételkedtek. Az 1878 januárjára sikeresen elkészült 970,58 méter mélységű kút az ismert artézi kutak között **akkor a világ legmélyebb kútja volt.** A munkákat sikeresen befejezve a kút naponta 1200 m³ 73,8 Celsius-fokos vizet szolgáltatott. Ebből a vízből kezdetben a Nádor-szigeten ideiglenesen kialakított Ártézi Fürdőt, majd később a szépen kiépített Széchenyi gyógyfürdőt látták el. A fürdő építé-

sét 1909-ben kezdték meg Czigler Győző terve alapján, kapuit 1913. június 13-án nyitották meg. (*V. Molnár László*)

125 ÉVE TÖRTÉNT

Az 1893-as év két fontos találmánya. Bánki Donát és Csonka János 1893. február 11-én adta be a **porlasztót** tartalmazó *Újítások petróleummotorokon* című szabadalmi igényüket. 1893. augusztus 17-én Franciaországban Wilhelm Maybach is szabadalmat jegyeztetett be egy hasonló találmányra, de később egy Bánki Donáthoz írt levelében Maybach elismerte a magyar feltalálók elsőségét. A magyar porlasztó felhasználásával készült a **Bánki–Csonka-motor**, amelyet a Ganz-gyár az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Budapesten megrendezett előadásainak keretében mutatott be még 1893-ban. Ez egy négyütemű, álló hengeres, automatikus csögyűjtésű benzinmotor volt. A motor legnevezetesebb alkatrésze tehát a világon elsőként általuk készített és szabadalmaztatott találmány: a porlasztó volt. A Bánki–Csonka-motorok az akkori idők legtökéletesebb, leggazdaságosabb és legmegbízhatóbb motorjai voltak, amelyek fél évszázadon át segítettek – elsősorban – a mezőgazdasági gépipart. (*Gazda István*)

Puskás Tivadar 1892-ben szabadalmaztatta a **Telefonhírmondót**. Az előkészítő munkálatok során Szmazenka Nándor távíró mérnök, a budapesti távbeszélő-hálózat műszaki igazgatója (Puskás helyettese) rájött, hogy a hangfrekvenciát is lehet transzformálni, így a hálózat sokkal egyszerűbb, felfűzős rendszerű lett. 1893. február 4-én szabadalmi pórtbejelentéssel legalizálták a szolgáltatást, amelynek önálló vezetékhálózata akkor még nem volt, így „adásait”, híreit csak a telefonállomásokon keresztül hallgathatták. „Üdvözljük Budapest lakosságát. Üdvözljük olyan szokatlan módon, amely páratlan az egész világon. Üdvözljük az első várost, amelyből a Telefonhírmondó az egész világon győzedelmes útjára indul.” Ezekkel a szavakkal kezdte meg adását **1893. február 15-én Budapesten** a Magyar utca 6. szám alatti központból – 60 előfizetővel – a Telefonhírmondó, a rádió egyik előfutára. Ezt követően Puskás – a hangtechnikai tisztaság elérése érdekében – önálló hálózat kiépítéséhez kezdett. Alig fektetett le azonban 70 kilométernyi hálózatot, mikor 1893. március 16-án váratlanul elhunyt. A cég 1896-ra már 750 kilométeres saját hálózattal és hatezer előfizetővel rendelkezett. (*Gazda István*)

1891-ben Budapesten tartották a II. Nemzetközi Madártani Kongresszust. Elnöke, Herman Ottó kezdeményezte egy magyar ornitológiai központ létrehozását. A szervezete célja és feladata a madarak életmódjának megismerése, tudományos feldolgozása, a „hasznosnak” vélt madarak szervezett védelme volt. **1893. december 4-én megalapították a Magyar Ornithológiai Központot**, a későbbi M. Kir. Madártani Intézetet, a világ első ilyen jellegű állami intézményét, melynek vezetője Herman Ottó lett. Az első években feladatuk a madárvonulás kutatása, a tavaszi megérkezés és őszi eltávozás adatainak feldolgozása, majd a madárfajok gazdasági jelentőségének megállapítása volt, később a madarak tanulmányozása céljából országos megfigyelő hálózatot alakítottak ki. 1894-ben *Aquila* néven indították el kétnyelvű évkönyvüket. Az Intézethez több híres kutató kötődött, mint Chernel István, Csörgey Titusz vagy Keve András. A millennium alkalmából többek közreműködésével Chernel István megírta a hazai madárfajok névjegyzékét, a modern tudományos nevezéktan és a népnyelv gazdag szókincsének igénybevételével. A második világháború idején a fél évszázad eredményei, az Intézet teljes gyűjteménye (szakkönyvtár, feljegyzések, fényképek, rajzok, a teljes magyar madárfaunát felölelő muzeális gyűjtemény) megsemmisült. (*Sragner Márta*)

A magyarországi kőolaj- és földgázkutatáshoz két évfordulós esemény (1893-ból, illetve 1918-ból) is kapcsolódik. Hazánkban a kőolajkutatás a 19. század második felében kezdődött el, a kutatást 1893-tól az állam is feladatai közé sorolta. Zemplén, Ung, Máramaros, Szilágy, Bihar, Szatmár és Trencsén megyében, valamint a Mátra északi oldalán, a Muraközben, továbbá a Dráva és Száva mentén folytak a kutatások. 1889-től kezdve aszfaltot is bányásztak, amelyből évente mintegy 1800 tonna kőolajat állítottak elő. 1914-ben rábukkantak az egbeli kőolaj- és földgázmezőre. Itt alkalmazták először Eötvös Loránd torziós ingáját kőolajkutatásra. Az **alföldi kőolaj- és földgázkutatás** Nagyhortobágyon kezdődött el, ahol a szénhidrogént tartalmazó rétegek felderítésére id. Lóczy Lajos és Böckh Hugó javaslatára egy-egy kutatófúrás mélyítését határozták el. Mindkét pontot Papp Simon tűzte ki Lázár Vazul bányamérnök jelenlétében. A szerkezetek megkutatására tervezett két fúrás közül csak a Nagyhortobágy-I jelű valósult meg. A **fúrás mélyítését 1918. április 27-én kezdték el** és 1925 júliusában fejezték be 1115,4 m mélyen. (*A. Szála Erzsébet*)

100 ÉVE TÖRTÉNT

Vörös térkép (carte rouge): 1918 októberében széki Teleki Pál gróf vezetésével – Bátky Zsigmond, Littke Aurél és Kogutowicz Károly közreműködésével – az Iparművészeti Főiskolán kezdődtek a Magyarország nemzetiségi viszonyait feltüntető térképlapok munkálatai. A Statisztikai Hivatal segítségével az 1910-es népszámlálási adatok alapján rajzolták meg az 1919 februárjára elkészült térképeket, amelyeket a béketárgyalásokon kívántak felhasználni. A Magyarországi Tanácsköztársaság miatt azonban csak 1919 őszén került elő újra a térkép kérdése. Teleki Pál Nopcsa Ferenc rajzolóval a nagy méretű és nehezen kezelhető térképlapok mellett elkészítette az ország területén élő nemzetiségek arányát a népsűrűséggel együtt feltüntető mappákat is. A magyarság a vörös (piros) színt kapta, s erről nevezték el a térképet, amely a versailles-i béketárgyalásokra is kikerült, ám – sok más magyar dokumentum mellett – nem használták fel a döntéshozók. A Teleki által alkalmazott módszer viszont a későbbiek során mintaként szolgált számos ország, illetve térképész számára. (*Szakály Sándor*)

A hangosfilm és a távolbalátás neves kutatója volt Mihály Dénes, aki **1918. április 30-án Projectophon néven szabadalmi bejelentést tett** hangosfilm készítésére. Kísérleteit 1914-ben kezdte meg, 1916. június 7-én pedig már jó minőségű hangosfilmfelvételt készített. Ennek ismeretében ő tekinthető a mai értelemben vett hangosfilm feltalálójának. Hangosfilmje egyrészt 35 mm szélességű normálfilmszalagra készült, másrészt technikailag jó hangrögzítést biztosított. Másik kutatási területe a televíziózás (távolbalátás) volt. 1924-ben Berlinben jelent meg *Az elektromos távolbalátás és a Telehor* című könyve, amellyel olyan sikert aratott, hogy meghívták a német postakísérleti állomáshoz. 1929. március 8-án a világon először az ő szabadalma alapján sikerült mozgó televíziós közvetítést adni, és az ő irányításával került sor 1936 őszén az első zárt láncú televíziós közvetítésre is Budapesten a Gellért Szállóban. (*V. Molnár László*)

75 ÉVE TÖRTÉNT

Az Osztrogozsszk–Rosszos-i hadművelet 1943. január 12. – február 10. között a szovjet Vörös Hadsereg 1943. január 12-én az urívi, majd január 14-én a csucsjei hídfőből megindított támadása volt a Don folyó nyugati partján védelmi állásban

lövő, vitéz Jány Gusztáv vezérezredes parancsnokolta magyar királyi 2. honvéd hadsereg ellen. A Voronyezsi Front csapatainak feladata volt még az olasz 8. hadsereg maradványainak és a német XXIV. páncélos hadtestnek a megsemmisítése is. A szovjet támadó erőket a 40. hadsereg, a 18. önálló lövészhadtest és a 7. lovas hadtest alkotta. E seregetestek támadásának következtében a magyar királyi 2. honvéd hadsereg súlyos védelmi harcok során – jelentős szovjet élőerőt és haditechnikát megsemmisítve – 41 972 elesett és eltűnt, 28 044 hazaszállított sebesült és 26 000 szovjet hadifogságba került katonát és munkaszolgálatost veszített. (*Szakály Sándor*)

1943. augusztus 23. és 29. között került sor a balatonszárszói tanácskozásra, a Magyar Élet Kiadó és a Soli Deo Gloria református ifjúsági szervezet közös szervezésében. A nagy hatású találkozón mintegy 600 résztvevő jelenlétében a népi írók – köztük Németh László, Erdei Ferenc, Kodolányi János, Veres Péter – vitatkoztak a magyarság aktuális sorskérdéseiről (társadalmi struktúra, közgazdaság, szociálpolitika, közoktatás) és második világháború utáni berendezkedésének alternatíváiról. (*Kerepeszki Róbert*)

1943-ban a fotóművészként főleg városképekben, zsánerfotókban és csendéletekben maradandót alkotó **Dulovits Jenő szabadalmaztatta** számos, alapvetően új megoldást alkalmazó fényképezőgépét, Duflex néven. Ez egy kisfilmes, egyaknás-tükörreflexes, vízszintes betekintésű, tükörprizmás, oldalhelyes prizmakeresős, fémszalag-redőnyzáras, cserélhető objektívés gép volt. A gép szemmagas-ságból fényképezett, oldalhelyes és egyenes állású keresőképet adott. Az itt először alkalmazott beugróblendé Tavaszi István szabadalma. A Duflexet 1947-ben kezdte gyártani a budapesti Gamma-művek, de a gyártást egy év múlva szovjet nyomásra fel is kellett függeszteni, mert a szovjetek nem nézték jó szemmel, hogy Magyarországon olyan finommechanikai remekmű készül, amely veszélyeztetné a – legjobb esetben is csak közepes minőségű – szovjet fényképezőgépek szinte teljes monopóliumát. A gép újdonságait később világszerte lemásolták (például Contax, Exakta Warex). (*Gazda István*)

KITEKINTÉS

700 ÉVE TÖRTÉNT

SPANYOLORSZÁG, ANDORRA,
OLASZORSZÁG

700 éve alapították az Aragón Koronalevéltárat (1318), amely Aragónia és Katalónia középkori és újkori történeti forrásainak gyűjtőhelye. Igen gazdag középkori dokumentumgyűjteménnyel rendelkezik. Különösen értékes a királyi kancellária állománya, amely az iratok mellett térképgyűjteményt is tartalmaz. Gyűjteményeiben igazgatási és peres iratok, a szerzetesrendeket és a világi papságot érintő dokumentumok, pecsétek, metszetek is vannak.

450 ÉVE TÖRTÉNT

HORVÁTORSZÁG

450 éve született Marin GETALDIĆ [Marino Ghetaldi] (1568–1626/1627) **humanista tudós**, matematikus, fizikus, mechanikus. Raguzában bölcsészetet, matematikát, csillagászatot tanult. Beutazta Nyugat-Európa nagyvárosait, humanista tudósokkal – köztük Galileo Galileivel és Christopher Calviusszal – tartott kapcsolatot. Vizsgálta a parabola tulajdonságait, parabolatükröket és teleszkópot szerkesztett. Meghatározta egyes fémek és folyadékok fajsúlyát. Raguzában (ma Dubrovnik) hunyt el.

300 ÉVE TÖRTÉNT

BELARUSSZIA, LENGYELORSZÁG,
LITVÁNIA, OROSZORSZÁG

300 éve született Regina Salomea RUSIECKA (1718–1763) **okkultista, orvosnő**. Első férjével járt a Balkánon, a Török Birodalomban, és mellette sajátította el a gyógyítás fortélyait. Nőként formális orvosi ismereteket nem szerezhettek, mégis sikeresen gyógyított. Több nyelven beszélt, például oroszul és törökül is. Orvoslással foglalkozva Bulgárián, Havasalföldön és a délszlávok lakta területeken kívül megfordult Bécsben és Szentpéterváron. Isztambulban a hárem betegeit gyógyította. Közel négyszáz oldalas, regényes elemekkel tarkított emlékiratot írt utazásairól, kalandjairól.

SZLOVÁKIA, AUSZTRIA, BULGÁRIA,
MAGYARORSZÁG

300 éve született Adam František KOLLÁR [Kollár Ádám Ferenc] (1718–1783) **jogtudós, történetíró, levéltáros**, Mária Terézia tanácsadója. Besztercebányán, Selmecbányán és Nagyszombatban, Trencsénben és Szokolcán tanult, majd Bécsben bölcsészetet, teológiát hallgatott. Egy ideig a jezsuita rend tagja volt. Számos nyelvet ismert: a szlovák (szláv), a német, a latin és a görög mellett a hébert és a törököt. Ő jegyezte le Bécsben az ún. *Kun Miatyánk* szövegét Varró István kun nyelvű diktálásában. A magyar nyelvnek a kunhoz hasonlatos kihalását feltételezte. A bécsi udvari könyvtár munkatársa, majd igazgatója lett. A magyarországi tudományosság megszervezésére tett javaslatot 1762-ben. 1771-ben megalapította az *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* című folyóiratot.

200 ÉVE TÖRTÉNT

KAZAHSZTÁN, AZERBAJDZSÁN,
OROSZORSZÁG, ÖRMÉNYORSZÁG,
TÖRÖKORSZÁG

200 éve született KURMANGAZY Sagyrbayuly (1818–1896) **népzenész, dombrajátékos, zeneszerző**. A cári Oroszországhoz tartozó Kazahsztánban született és élt. Gyermekkorában pásztorkodott, majd muzsikusként vándorlásba kezdett. A dombra, a hosszú nyakú lant mestere lett. Művészete nagy hatással volt a kazah zenei kultúra fejlődésére. Sírja a kazah nemzet tisztelt és fontos emlékhelye Asztrahánban.

LITVÁNIA, BELORUSSZIA,
LENGYELORSZÁG, LETTORSZÁG,
UKRAJNA

200 éve született Józef CZECHOWICZ (1818–1888) **fényképész**. Munkássága 1852 és 1887 között kiterjedt a mai Ukrajna, Lengyelország, Litvánia és Belorusszia területére. Épületeket, utcákat fényképezett bemutatva a városiasodást, a városi életmódot, illetve a vidék változását. Nagy hatást gyakorolt a litván, a lengyel és a belorusz fényképészetre. Nemzetközileg elismert fényképész volt.

150 ÉVE TÖRTÉNT

OROSZORSZÁG, BELORUSSZIA,
KAZAHSZTÁN, OLASZORSZÁG

150 éve született Maxim GORKIJ (1868–1936) író. Regényeket, novellákat és drámákat is írt. Hányatott gyermekkorra volt. Nyolcéves korától dolgozott: volt például cipészinas, mosogató, dokkmunkás, éjjeliőr és pék – alaposan megismerte a kétkezi munkások életét. Írásaiban visszatükröződik élettapasztalata, az alsóbb társadalmi rétegek ismerete. A Sztálin vezette Szovjetunióban óriási befolyásra tett szert: az irodalmi élet meghatározója, a szocialista realista stílus hirdetője lett. Színművei közül a legismertebb az *Éjjeli menedékhely* című.

ROMÁNIA, BULGÁRIA, LENGYELORSZÁG

150 éve született Emil RACOVITȚA (1868–1947) román természettudós, akadémikus. A párizsi Sorbonne-on tanult antropológiát és zoológiát. Doktorált, és Franciaországban dolgozott. Részt vett egy déli-sarki expedícióban, és tudományos munkásságával az Antarktiszkutatás egyik úttörője lett. Később a barlangi élővilágot tanulmányozta Mallorca szigetén. A barlangok élővilágát kutató tudományág (bioszpeológia = barlangbiológia) megalapozójaként tért vissza 1920-ban Romániába. Kolozsvárott (Cluj) megalapította a világ első barlangtani (szpeleológiai) intézetét.

100 ÉVE TÖRTÉNT

AZERBAJDZSÁN, KAZAHSZTÁN,
OROSZORSZÁG, ÖRMÉNYORSZÁG

100 éve született Gara GARAJEV (1918–1982) zeneszerző. A Bakuban, majd Moszkvában tanult azerbajdzsáni zeneszerző számos szimfonikus és kamarazenekari darabot, kantátát, dalokat írt. Több opera és balett fűződik a nevéhez. Moszkvában Dmitrij Sosztakovics tanítványa volt. Tanárként zeneszerzést tanított az Azerbajdzsáni Állami Konzervatóriumban.

OROSZORSZÁG, NÉMETORSZÁG, SVÁJC

100 éve született Alekszandr Iszajevics SZOL-ZSENYICIN (1918–2008) író. Az egyetemen matematikát és fizikát tanult, és mellette irodalmat, történelmet és filozófiát is hallgatott. A második világháborúban harcolt, kitüntették, de 1945 elején levelezése miatt letartóztatták és ellenforradalmi tevékenység hamis vádjával elítélték. 1953-ban betegsége okán szabadult, kényszerlakhelyre telepítették. 1962-ben jelent meg az *Ivan Gyenyisovics egy napja* című kisregénye a szovjet kényszer munkatáborok világáról, amely világhírűvé tette. Mivel további műveit a Szovjetunióban hivatalosan nem közölték, írásait szamizdatként (kéziratoson) terjesztették, például *A pokol tornácán* és a *Rákostálya* címűt. 1970-ben irodalmi Nobel-díjat kapott. *A GULAG szigetcsoport* című műve Franciaországban jelent meg. 1974-ben állampolgárságától megfosztották és kitoloncolták. Az emigrációból 1994-ben visszatért Oroszországba, Moszkvában hunyt el.

UKRAJNA, AUSZTRIA, LITVÁNIA,
LENGYELORSZÁG

100 éve alapították az Ukrán Tudományos Akadémiát. 1918 áprilisában kiáltották ki az ukrán államot Pavlo Szkoropadskij hetman vezetésével. A gazdasági reformok mellett a tudomány és kultúra területén is igyekeztek előrelépni. Ennek részeként 1918 novemberében megalapították az Ukrán Tudományos Akadémiát, amelynek első elnöke a biológus Volodimir Vernadskij, titkára a történész, nyelvész, orientalista Ahatangel Krimszkij lett. A bölcsészeti szakosztály az ukránok kultúrtörténetével, történelemmel, földrajzzal, néprajzzal, filozófiával és nyelvészettel, a második szakosztály a természettudományokkal, matematikával és fizikával, a harmadik szakosztály társadalom- és gazdaságtudománnyal foglalkozott.

HASZNOS LEXIKONOK, ADATTÁRAK

Álmok álmódói, világraszóló magyarok. Kiállítási katalógus. Ganz/Millénáris Park, 2001–2002. 1–2. köt.

Szerk. Eleőd Ákos, Szegő György. Bp., 2003.

Babulka Péter: *A Kárpát-medence gyógynövénykincsei.* Bp., 2015.

Bartha Lajos – Marik Miklós: *Csillagásztörténet A–Z.* Bp., 1982.

Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49.* Bp., 1983.

Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* 1–3. köt. Bp., 1998–1999.

Bödök Zsigmond: *Magyar feltalálók a repülés történetében.* Dunaszerdahely, 2002.

Bödök Zsigmond: *Magyar feltalálók az automobilok történetében.* Dunaszerdahely, 2003.

Bödök Zsigmond: *Magyar feltalálók a hajózás és a vasút történetében.* Dunaszerdahely, 2004.

Bödök Zsigmond: *Nobel-díjas magyarok.* 5. jav., bőv. kiad. Dunaszerdahely, 2005.

Bödök Zsigmond: *Magyar feltalálók a hírközlés történetében.* Dunaszerdahely, 2006.

Budapest lexikon. I–II. köt. Főszerk. Berza László. Bp., 1993.

Estók János – Szerencsés Károly: *Híres nők a magyar történelemben.* Bp., 2007.

Évfordulóink a műszaki és természettudományokban. 1982-től főszerk. Sipka László, 1994-től Nagy Ferenc.

Fejezetek a Magyar Optikai Művek és utódai történetéből 1876–2015. Szerk. Nádudvari Zoltán. Bp., 2015.

Gál Vilmos: *Világkiállító magyarok, 1851–2010.* Bőv., jav. kiad. Bp., 2010.

Havas László: *A magyar sport aranykönyve.* Bp., 1978.

Horváth Jenő: *Évszámok könyve: egyetemes és magyar történelmi, művelődéstörténeti kronológia.* Bp., 2001.

Karasszon Dénes: *A magyar állatorvoslás kultúrtörténete.* 1–2. köt. Piliscsaba, 2005.

Kerékyártó Árpád: *Magyarország emlénapjai.* 2. kiad. Bp., 1987.

Kortárs magyar művészeti lexikon. 1–3. köt. Bp., 1999–2001.

Magyar agrártörténeti életrajzok. 1–3. köt. Szerk. Für Lajos, Pintér János. Bp., 1987–1989.

Magyar életrajzi lexikon. 1–4. köt. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967–1991.

Magyar géniusz. Összeáll. Rácz Árpád, Szörényi László, Gazda István. Bp., 2001.

Magyar Katolikus Lexikon. Bp., 1993–.

Magyar Kódex. 1–6. köt. Főszerk. Szentpéteri József. Bp., 1999–2001.

Magyar múzeumi arcképcsarnok. Főszerk. Bodó Sándor, Viga Gyula. Bp., 2002.

Magyar műszaki alkotók. Szerk. Révész Arnold István, Vargha Vilmos. Bp., 1964.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2003–2012.

A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet. Szerk. Sisa József. Bp., 2013.

A magyarok krónikája. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. Bp., 2000.

Magyarország a XX. században. IV. köt. Tudomány. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1999.

Magyarország olimpiai mozgalmának krónikája (1895–1995). Szerk. Kutassi László. Bp., 1995.

Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán. Bp., 1981–1982.

Magyar örökség. Laudációk könyve 1995–2000. Bp., 2001.

Magyar örökség. Laudációk könyve 2001–2005. Bp., 2006.

Magyar örökség. Laudációk könyve III. 2006–2010. Szerk. Farkas Márta. Bp., 2012.

A magyar sport az eredmények tükrében. Bp., 1955.

A magyar sport évkönyve. Bp., 1954., 1979.

Magyar sportenciklopédia. Főszerk. Lévai György. Bp., 2002.

Magyar színházművészeti lexikon. Főszerk. Székely György. Bp., 1994.

Magyar történeti kronológia, 1971–1990. (A függelékben 1992-ig.) Összeáll. Seifert Tibor. Bp., 1994.

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002. 1–3. köt. Bp., 2003.

Magyar tudósexikon A-tól Zs-ig. Főszerk. Nagy Ferenc. Bp., 1997.

Magyar utazók lexikona. Szerk. Balázs Dénes. Bp., 1993.

Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek.* 1–5. köt. (Bővített reprint kiad.) Bp., 1995. 68

Modern építészeti lexikon. Szerk. Kubinszky Mihály. Bp., 1978.

- Móra László, Próder István: *A magyar kémia és vegyipar kronológiája, 1800–1950*. Sajtó alá rend. Gazda István. Bp., 1997.
- Műszaki nagyjaink*. I–VI. Főszerk. Szőke Béla, Péntes István. Bp., 1967–1986.
- Művészeti lexikon*. 1–4. köt. Főszerk. Zádor Anna, Genthon István. Bp., 1965–1968.
- Nagy Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Bp., 2000.
- Nemzeti évfordulóink*. Főszerk. Estók János. Bp., 2004–.
- Pedagógiai Lexikon*. 1–3. köt. Bp., 1997.
- Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka*. Bp., 1997.
- Révai Új Lexikona*. 1–18. köt. Szekszárd, 1996–2007.
- Seregélyi György: *Magyar festők és grafikusok adattára*. Szeged, 1988.
- A sport krónikája*. Szerk. Walter Umminger. (A magyar vonatkozású sporttörténeti részt írta: Takács Ferenc) Bp., 1992.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. köt. Bp., 1891–1914. (CD–ROM-on is)
- A technika krónikája*. Szerk. Felix R. Paturi. (A magyar vonatkozású szövegekkel kiegészítette: Greguss Ferenc, Sipka László et al.) Bp., 1991.
- Technikatörténeti kronológia*. Szerk. Csetri Elek, Jenei Dezső. 2. kiad. Kolozsvár, 1998.
- Tudományos évfordulóink, 2004*. Szerk. Nagy Ferenc. Bp., 2004.
- Új magyar életrajzi lexikon*. 1–6. köt. Főszerk. Markó László. Bp., 2001–2007.
- Új magyar irodalmi lexikon*. 1–3. köt. Főszerk. Péter László. 2. kiad. Bp., 2000.
- Vajda Pál: *Nagy magyar feltalálók*. Bp., 1958.
- Velich István – Fogarasi Gábor: *Régi magyar autók*. Bp., 1988.
- Világhíres magyarok*. Szerk. Gazda István, Gervai András. Bp., 2004.
- Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története*. Szerk. Fejér László. Bp., 2001.
- Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. 1–4. köt. Bp., 1960–1970.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977.

AZ ÍRÁSOK SZERZŐI

Ács Pál	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Antal Alexandra	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
A. Szála Erzsébet	Nyugat-Magyarországi Egyetem
Bátori Anna	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Bucsics Katalin	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Czagányi László	helytörténész, kultúrtörténész
Csonki Árpád	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Csörsz Rumen István	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Deczki Sarolta	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
E. Kovács Péter	MTA BTK Történettudományi Intézet
Estók János	ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
Fajt Anita	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Fazekas István	ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék
Fehér Katalin	ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Fejér László	vízépítő mérnök, technikatörténész
Fórizs Gergely	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Földes Györgyi	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Gábori Kovács József	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Gazda István	Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet
Hegedüs Béla	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Hermann Róbert	Hadtörténeti Intézet és Múzeum, VERITAS Történetkutató Intézet
Hites Sándor	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Kántor Sándorné	ny. egyetemi adjunktus, Debreceni Tudományegyetem
Kappanyos András	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Kapronczay Károly	orvostörténész, Magyar Orvostörténelmi Társaság,
	MTA Orvostörténeti Munkabizottsága
Kapronczay Katalin	Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
Kemecsi Lajos	Néprajzi Múzeum
Kerepeszki Róbert	Debreceni Tudományegyetem
Keszthelyi Sándor	Magyar Csillagászati Egyesület
Kiss Margit	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Kovács Kálmán Árpád	VERITAS Történetkutató Intézet
Krász Lilla	ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék
Ligeti Dávid	VERITAS Történetkutató Intézet
Major Ágnes	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Marinovich Endre	VERITAS Történetkutató Intézet
Máté Ágnes	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Miklós Péter	Móra Ferenc Múzeum
Mikó Árpád	MTA BTK Művészettörténeti Intézet
Nagy Frigyes	c. egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem
	Mezőgazdaság és Élelmiszertudományi Kar, Mosonmagyaróvár
Oborni Teréz	MTA BTK Történettudományi Intézet
Oláh-Gál Róbert	Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai
	Gazdaság- és Humántudományok Kar
Papp Gábor György	MTA BTK Művészettörténeti Intézet
Papp Ingrid	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Papp Júlia	MTA BTK Művészettörténeti Intézet
Pataki Gábor	MTA BTK Művészettörténeti Intézet

Rákai Orsolya	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Reinhardt Melinda	ELTE PPK Pszichológia és Addiktológia Tanszék
Schwarczwölder Ádám	VERITAS Történetkutató Intézet
Sótonyi Péter	Állatorvostudományi Egyetem
Sragner Márta	biológus, bibliográfus
Szabó Lajos	Magyar Olimpiai és Sportmúzeum
Szabó Péter Gábor	Szegedi Tudományegyetem
Szabó-Reznek Eszter	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Szakály Sándor	VERITAS Történetkutató Intézet
Széchenyi Ágnes	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Szénási Zoltán	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Szilágyi Emőke Rita	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Szirányi János	ny. igazgató, Bartók Béla Emlékház
Szóllósy Gábor	Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Tasiné Csúcs Ildikó	Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár
Tömpe Péter	Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Török Zsuzsa	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Turbucz Dávid	MTA BTK Történettudományi Intézet
Ujváry Gábor	VERITAS Történetkutató Intézet
V. Molnár László	Pécsi Tudományegyetem
Wirágh András	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
Wirth Lajos	fizikátortörténész, ny. főiskolai docens
Zakar Péter	Gál Ferenc Hittudományi Főiskola – Szegedi Tudományegyetem
Zászkaliczky Márton	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	3
Szent-Györgyi Albert	4
A történeti Magyarország összeomlása 1918-ban	8
Antall József	12
Bajor Gizi	13
Bortnyik Sándor	14
Fodor József	15
Fraknói Vilmos	16
Hatvani István	17
Horthy Miklós	18
Jankó János	19
Kármán József	20
Károlyi Sándor gróf	21
Kiss József	22
Kollár Ádám Ferenc	23
Komor Marcell	24
Korda (Kellner) Sándor	25
Lévay József	26
Makó Pál	27
Marek József	28
Oláh Miklós (Nicolaus Olahus)	29
Petschauer Attila	30
Schedius Lajos János	31
Schönwisner István	32
Szendrey Júlia	33
Szondi Lipót	34
Tolnay Lajos	35
Ifj. Vastagh György	36
Zrínyi Ilona	37
További évfordulók	38
Események	59
Kitekintés	66
Hasznos lexikonok, adattárak	68
Az írások szerzői	70

Jelen kiadvány a Külgazdasági és Külügyminisztérium – Balassi Intézet által gondozott sorozat tizenötödik kötete. A *Nemzeti évfordulóink* összefoglaló válogatása évenként bemutatja a kultúra, a tudomány, a közélet, valamint a sport különböző területeinek jeles hazai évfordulóit, és rövid kitekintés keretében ismerteti az európai uniós és a környező országok legfontosabb emlékéveit is. Ezzel elsősorban a kultúra és az oktatás területén működő intézmények és civil-szervezetek munkájához nyújt tájékoztatást és segítséget.

2018-ban többek között Szent-Györgyi Albert és Szondi Lipót tudományos munkásságát idézzük fel, de a porlasztó magyar szabadalma és Puskás Tivadar telefonhírmondója is idén jubilál. Az első világháború záróévének katonai-politikai eseményeit egy évszázad távlatából ismertetjük, a művészeti életben Komor Marcell, Bortnyik Sándor, Korda Sándor alakjára, valamint az Erdélyi Magyar Nyelvmevelő Társaság megalapítására is emlékezünk.

A sorozat jelenlegi és korábbi kötetei díjmentesen letölthetők a KKM – Balassi Intézet honlapjáról.

KÜLGAZDASÁGI ÉS
KÜLÜGYMINISZTERIUM

Balassi
Intézet